

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено кафедрою _____
протокол № _____ від _____
завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої

Роль варягів у формуванні державності Київської Русі: політичний та
військовий аспект

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Павло Миколайович Загайко
(підпис)

Науковий керівник _____ Сергій Дмитрович Литовченко
(підпис)

Харків – 2026

Анотація

Метою бакалаврської роботи є визначення впливу варягів у процесі становлення державності Київської Русі в IX – поч. XI ст., через аналіз їхньої ролі у формуванні ранньодержавних інституцій, військової організації та внутрішніх і зовнішніх політичних процесах. Об'єктом виступає формування держави Київської Русі, предметом – політичний та військовий вплив варягів у процесі її становлення.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Під час написання бакалаврського дослідження було застосовано наступні методи: історичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, структурний тощо. Джерельну базу становлять руські літописи, скандинавські саги, арабські наративи та археологічні знахідки поховальних комплексів Шестовиці, Гньоздова та Чернігова.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному поєднанні аналізу археологічних матеріалів із писемними джерелами, що дозволило уточнити характер варязької присутності на території Русі в IX – на початку XI ст. Встановлено, що варяги виступали передусім як військово-торговельна еліта, яка стала каталізатором державотворчих процесів, здійснивши вагомий внесок у військово-політичний розвиток Київської Русі. Окремо акцентовано на ролі русько-варязької військової співпраці у зміцненні міжнародного авторитету держави та її інтеграції до європейського політичного простору.

У результаті дослідження встановлено, що норманська теорія, яка виникла у XVII ст., та антинорманська теорія, що сформувалася у середині XVIII ст. як реакція на неї, жодна окремо не містить достатніх пояснень щодо процесу державотворення на східнослов'янських землях. Втім, зважаючи на численні дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків, встановлено, що внутрішні передумови руської державності сформувалися

задовго до появи династії Рюриковичів, а це дозволило кваліфікувати роль варягів як зовнішній каталізатор державотворчих процесів, а не творцем руської державності.

Доведено, що у військовій сфері варяги інтегрувалися в уже сформовану дружинну систему на договірних засадах, однак їхній внесок у розвиток військової справи Русі був відчутним. Зокрема, варязькі найманці сприяли вдосконаленню військової організації, поширенню нових тактичних прийомів, а саме побудови «стіни щитів» та клиноподібного кінного строю. Також їхня присутність сприяла постачанню високоякісної зброї франкського та каролінзького типу. Тим самим варяги вплинули на розвиток синкретичної дружинної культури, яка поєднала слов'янські, скандинавські та східні військові традиції, що наочно підтверджується знайденими археологічними матеріалами Шестовиці, Гньоздова та кургану Чорна Могила. Підкреслено, що варязька військова присутність суттєво посилила військову могутність Київської Русі у зовнішньополітичному вимірі, адже завдяки інтеграції варязьких найманців князівське військо набуло рис професійної, дисциплінованої та боєздатної сили. З'ясовано, що наприк. X – поч. XI ст. у міжкнязівській боротьбі вагому роль відігравали варязькі загони, які нерідко визначали результат збройних протистоянь, а їхня участь у зовнішньополітичних походах сприяла підвищенню міжнародного авторитету Русі та її інтеграції до європейського політичного простору.

Ключові слова: варяги, нормани, Київська Русь, норманська теорія, антинорманізм, Рюриковичі, князівська дружина, міжкнязівська боротьба, Шестовиця, Гньоздово.

Abstract

The aim of the bachelor's thesis is to examine the influence of the Varangians in the process of state formation of Kyivan Rus in the 9th – early 11th centuries, through an analysis of their role in the development of early state institutions, military organization, and internal and external political processes. The object of the study is the process of state formation of Kyivan Rus, while the subject is the political and military influence of the Varangians in this process.

The methodological framework is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. The following methods were applied: historical, comparative-historical, problem-chronological, and structural. The source base comprises Rus chronicles, Scandinavian sagas, Arabic narratives, and archaeological materials from the burial complexes of Shestovytsia, Gnezdovo, and Chernihiv.

The scientific novelty of the work lies in the comprehensive combination of archaeological and written source analysis, which allowed for a more precise understanding of the Varangian presence in Rus during the 9th – early 11th centuries. It has been established that the Varangians acted primarily as a military-commercial elite that served as a catalyst for state-building processes, making a significant contribution to the military-political development of Kyivan Rus. Particular emphasis is placed on the role of Rus-Varangian military cooperation in strengthening the international authority of the state and its integration into the European political arena.

The research has established that neither the Norman theory, which emerged in the 17th century, nor the anti-Norman theory, which developed in the mid-18th century as a reaction to it, provides sufficient explanation for the process of state formation on East Slavic lands. Nevertheless, based on numerous studies by domestic and foreign historians, it has been determined that

the internal preconditions for Rus statehood had formed long before the appearance of the Rurik dynasty, which allows the role of the Varangians to be defined as an external catalyst of state-building processes rather than the founder of Rus statehood.

It has been proven that in the military sphere, the Varangians integrated into an already established druzhyna system on a contractual basis, yet their contribution to the development of Rus military affairs was substantial. In particular, Varangian mercenaries contributed to the improvement of military organization and the dissemination of new tactical formations, namely the shield wall and the wedge-shaped cavalry formation. Their presence also facilitated the supply of high-quality weapons of Frankish and Carolingian types. In this way, the Varangians influenced the development of a syncretic druzhyna culture that combined Slavic, Scandinavian, and Eastern military traditions, as evidenced by the archaeological materials from Shestovytsia, Gnezdovo, and the Black Grave kurhan. It has been highlighted that the Varangian military presence significantly enhanced the military power of Kyivan Rus in the foreign policy dimension, as the integration of Varangian mercenaries enabled the princely army to acquire the qualities of a professional, disciplined, and combat-ready force. It has been established that in the late 10th – early 11th centuries, Varangian detachments played a significant role in inter-princely conflicts, often determining the outcome of armed confrontations, while their participation in foreign military campaigns contributed to the elevation of Rus international authority and its integration into the European political space.

Keywords: Varangians, Norsemen, Kyivan Rus, Norman theory, anti-Normanism, Rurikids, princely druzhyna, inter-princely struggle, Shestovytsia, Gnezdovo.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. Пролітична роль норманів у становленні Київської Русі.	21
1.1. Норманська теорія походження Русі.	21
1.2. Вплив варяг на формування княжої влади.	32
РОЗДІЛ 2. Військовий аспект діяльності варягів та його значення для централізації Київської Русі.	46
2.1. Варязький вплив на військову справу Давньоруської держави.	46
2.2. Участь варягів у князівській боротьбі за владу.	55
2.3. Зовнішньополітичні військові походи Київської Русі за участю варяг та їхнє історичне значення.	63
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш дискусійних сторінок медієвістики залишається проблема генезису, хронології, основних етапів та умов формування державності у східнослов'янському суспільстві. Центральне місце в цьому науковому дискурсі посідає питання ролі варягів у процесі становлення державності Київської Русі. Уже понад два століття вітчизняні та зарубіжні історики намагаються встановити сутність впливу вплив скандинавських військово-політичних еліт на консолідацію племінних, формування владних структур та розвиток оборонної стратегії ранньодержавного утворення.

Відповідно, наукова значущість теми підсилюється необхідністю об'єктивного аналізу джерельної бази, яка, на сьогодні, є часто фрагментарною і водночас суперечливою. Особливої ваги в цьому набувають археологічні знахідки, які дозволяють верифікувати письмові літописні згадки та скандинавські саги про перебування варяг на території Русі. Показовим є те, що за останні декілька років на території України було виявлено декілька унікальних артефактів, які, на думку археологів, мають скандинавське походження. Так, у 2021 р. на території Тернопільщини було зафіксовано фрагменти шоломів, які датуються VIII-IX ст., а також було встановлено, що вони є прямими аналогами знайдених фрагментів шоломів на території Йорка, Англія. Такі знахідки дозволяють стверджувати про ранню присутність норманів-варягів, а й доповнювати наше розуміння щодо інтенсивності їхніх зв'язків з Руссю, в період формування політичних структур.

Відтак, певна суперечливість джерельної бази та наявність різних наукових концепцій, тобто від норманської до антинорманської, зумовлюють необхідність нового критичного осмислення ролі варяг у формуванні державності Київської Русі. Адже дослідження політичного й військового аспектів участі варягів у формуванні Київської Русі має

важливе значення не лише для розуміння витоків української державності, а й для визначення місця давньоруської держави в загальноєвропейському історичному контексті середньовіччя.

Об'єктом дослідження виступає формування держави Київської Русі.

Предмет дослідження є політичний та військовий вплив варягів у процесі становлення держави Київська Русь.

Хронологічні рамки дипломної роботи бакалавра – IX – поч. XI ст.. Нижня хронологічна межа продиктована першими походами варягів на східнослов'янські землі у IX ст., що традиційно пов'язується з початком правління династії Рюриковичів. Верхньою межею роботи обрано період зміцнення державних інститутів Русі за князювання Володимира Великого (980-1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію східнослов'янським земель IX-XI ст., зокрема регіонів, де власне і формувалася Київська Русь: Ладога, Новгород, Київ, Чернігів, Смоленськ, а також торгово-військові шляхи, що поєднували Балтійське й Чорне моря («Шлях із варяг у греки»), які стали основою для варязького впливу на формування державності Київської Русі.

Історіографічний огляд літератури. Вивчення ролі норманів-варяг у формуванні державності Київської Русі в період раннього Середньовіччя є багатограним і постійно еволюціонуючим полем історичної науки. Відповідно, історіографія цієї проблеми вирізняється різноманіттю підходів, що відображають як національні дослідницькі традиції, так і методологічні зміни у світовій історичній думці.

У межах нашого дослідження ми виділили дві основні історіографічні групи: вітчизняну та зарубіжну.

Серед вітчизняних досліджень варто відзначити багатотомну працю М. Грушевського – «Історія України-Русі»¹, у якій історик висвітлив концепцію, яка докорінно відрізнялася від імперської (норманської) теорії. У своєму дослідженні, історик зазначив, що формування Київської держави відбувалося виключно автохтонним шляхом. Тобто М. Грушевський стверджував, що Русь постала внаслідок довготривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, без значного впливу варягів. Однак, історик не відкидав їхню присутність у князівському війську у якості найманої військової сили, яка мала вплив на військову організацію Русі.

Також інформативними джерелами, які містять у собі відомості про різні аспекти культурних, торговельно-військових слов'яно-скандинавських контактів є праці О. Пріцака², в яких дослідник розглядає походження Русі через призму торговельних мереж і скандинавських джерел, наголошуючи на ролі варяг як організаторів транзитної торгівлі, яка сприяла посиленню держави у військовому плані та її інтеграції до європейського простору.

У працях М. Брайчевського³, у яких дослідник притримується поміркованої антинорманської позиції, зауважено, що варяги виконували роль військово-торгового елементу і не були засновниками держави. До того ж учений переконаний, що до появи «Повісті временних літ» існував більш ранній літописний звід «Літопис Аскольда», який підтверджує місцеве походження князів Аскольда і Діра. Також, М. Брайчевський підкреслює, що Київ у IX ст. вже був розвиненим політичним центром до

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.

² Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг); у 2 т. (перек. О. Буценко та Ю. Олійника). Київ: Обереги, 1997. 1080 с.; Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Пріцак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ: Вид-во «Обереги», 2003. 1306 с.

³ Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. 128 с.; Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т.1. 720 с.

якого тяжіли інші народи, тому прихід до влади династії Рюриковичів означав радше зміну династії, а не початок державності Київської Русі.

Ще одним відомим дослідником історії ранньої доби Київської Русі вступає В. Баран. У своїх працях; «Давні слов'яни»¹, «Етногенез українського народу»², «Кий, Щек і Хорив і сестра їх Либідь»³ та інших дослідженнях⁴, у яких значна увага приділяється проблемам етногенезу та безперервному розвитку державності та культури на території України. Відповідно, дослідник дотримується концепції автохтонного розвитку слов'янського населення та державотворчих процесів на території України. Дослідник підкреслює важливість об'єктивного підходу до трактувань писемних джерел доби Київської Русі та схиляється до думки, що варяги були інтегровані у вже сформовану державну культуру. Тобто, на його думку, варяги були лише чинником у формуванні державності Русі і могли спричинити кардинальних змін у соціально-політичному та культурному розвитку Русі.

До розробки питання економічно-політичної діяльності варягів на території Київської Русі долучився також вітчизняний науковець Ф. Андросчук. Серед його студій, присвячених дослідженню діяльності норманів на теренах Східної Європи, є праці⁵⁶, у яких автор розглядає процеси взаємодії русичів та скандинавських народів, в тому числі норманів у IX-XI ст. на основі археологічних матеріалів, писемних джерел та сучасної інтерпретацій.

¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 260 с.

² Баран В. Етногенез українського народу. Київ, 2007. 148 с.

³ Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив і сестра їх Либідь та пракорені українського народу. Київ: ТОВ «АтлантЮЕМСІ», 2007. 64 с.

⁴ Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. *«Істину встановлює суд історії»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 82-101; Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. Київ, 2012. 108 с.

⁵ Андросчук Ф.А. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ: ВПЦ Київський університет, 1999. 140 с.

⁶ Андросчук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ: Видавництво «Laurus», 2022. 212 с.

Варто зауважити, що у своїх останніх дослідженнях, учений приділяє особливу увагу археологічним пам'яткам (Гньоздово, Шестовиця, Ладога, Новгород), які свідчать про присутність скандинавського елементу, але водночас демонструють його інтеграцію у місцеве середовище. На основі знайдених матеріалів скандинавського походження, дослідник переконаний, що варяги виступали передусім як торговці та учасники транзитних шляхів та військові найманці, які згодом стали елементом дружинної культури.

Тож, у своїх працях, Ф. Андрущук підкреслює, що процес формування державності Київської Русі є результатом взаємодії різних етнічних та культурних компонентів, а не як наслідок одностороннього зовнішнього впливу.

Суттєвий внесок у вивчення проблеми державотворчих процесів на території східнослов'янських земель зробили О. Толочко¹ та П. Толочко². У своїх працях, дослідники також значну увагу приділяють проблемі походження державності Русі. На основі археологічних та літописних джерел, дослідники підтверджують присутність варягів на території Русі та їхню активну торгівельну та військово-культурну взаємодію з місцевим населенням. Проте, дослідники не підтверджують колоніальний характер варязького впливу та підкреслюють роль Києва як політичного центра для встановлення династії Рюриковичів.

У працях О. Головка³, М. Михальченко, Г. Дашутін⁴ та А. Настюк¹ здійснено аналіз політичної організації та міжнародних зв'язків Київської

¹ Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст.. *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 28-41.

² Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*. Київ: В-во «Наукова думка», 2007.

³ Головка О. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. *Історичні зошити*. Київ: Національна академія наук України, 1994. 30 с.

⁴ Михальченко М., Дашутін Г. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях. *Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи. Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 3-9

Русі, а також розкрито особливості формування владних інститутів, звертаючи увагу на взаємодію місцевих еліт та варязького елементу.

Вивчення історичної пам'яті, військової справи, зовнішньополітичної діяльності варягів в IX-XI ст. на території Русі, активно розвивається в сучасній історіографії. Це роблять такі вчені, як І. Печенюк² та А. Бондаренко³, які аналізують розвиток озброєння Київської Русі, підкреслюючи поєднання слов'янських і норманських військових традицій, акцентуючи на ролі варягів у формуванні бойової практики Русі.

Що стосується зарубіжної історіографії проблеми нашого дослідження, то вона розглядає роль варягів у ширшому контексті, залучаючи міждисциплінарний підхід.

Польський археолог К. Яжджевський, у своїй статті «Періоди в археології»⁴ на основі власних археологічних розвідок подає узагальнену періодизацію слов'янських культур. Після чого, дослідник на основі знайдених артефактів наводить аргументи щодо інтеграції норманської культури в слов'янську в період раннього середньовіччя.

Цей період європейської історії також досліджував П. Соєр. У написаній ним праці «Ілюстрована історія вікінгів Оксфордського університету»⁵, висвітлюється роль діяльності вікінгів для політичного розвитку європейських ранніх держав, в тому числі й Київської Русі. На основі широкого кола джерел: писемних, археологічних та нумізматичних, дослідник відходить від традиційного образу норманів – завойовників,

¹ Настюк А.А. Вплив та зацікавленість київських еліт в процесі приходу та утримання влади Олегом і Ольгою в Київській Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 4(51). С. 12-19.

² Печенюк І. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська. *Воєнна історія*. 2003..; Печенюк І. С. Зброярська справа давньої русі як джерело при вивченні історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки: збірник наукових праць*. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2007. Вип. 10. С. 11-25.

³ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 – 70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 146-157.

⁴ Jażdżewski K. Okresy w archeologii. Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych / red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński. Wrocław, 1968. T. 3: L–O, cz. II: N–O. S. 468-470.

⁵ Sawyer P. The Oxford illustrated history of the Vikings. Oxford : Oxford University Press, 1997. 320 p.

розглянувши їх як активних учасників політичних та культурних процесів, які відбувалися на території Східної Європи в IX-XI ст. Русь в очах дослідника, є частиною варязького світу, де військові найманці успішно інтегрувалися в місцеве середовище, перетворившись на еліту, яка брала активну участь в формуванні ранніх політичних структур. Однак, варто зазначити, що П. Соєр наголошував на взаємодії слов'янських та скандинавських культур.

Процеси формування скандинавської ідентичності поза межами їх історичної батьківщини, підкреслюючи їх роль у культурній та політичній інтеграції з різними регіонами, в тому числі Східною Європою – Руським князівством, розкриває у своєму дослідженні «Діаспора та ідентичність в епоху вікінгів» – Л. Абрамс¹.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми показав, роль варягів на формування державності Київської Русі є багатогранною й історично значущою темою для подальших досліджень. Зрештою, наявні сучасні дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків значно розширюють наше розуміння щодо політичної та військової діяльності варягів у ранньодержавний період та дозволяють комплексно оцінювати їхній вплив на політичну ситуацію, соціально-економічний розвиток і культурне життя Київської Русі.

Джерельна база дослідження. Дане бакалаврське дослідження ґрунтується на джерельній базі різної повноти та достовірності. Адже зважаючи на те, що епоха вікінгів значною мірою залишається неписемною, а відомості про діяльність варягів у Східній Європі є обмеженими та фрагментарними, це створює певну складність у її висвітленні.

Зрештою, джерельну основу дослідження становлять наративні пам'ятки (літописи, хроніки), які висвітлюють участь варягів у

¹ Abrams L. Diaspora and identity in the Viking age. Early Medieval Europe. 2012. № 20 (1). P. 17-38.

політичному житті та військових подіях Русі. Зокрема, «Повість временних літ»¹ – літописне зведення, яке було складене в Києві в XI-XII ст., ймовірно ченцем Нестором або ігуменом Видубицького монастиря Сільвестром, який до нашого часу дійшов пізнішими списками (Лаврентіївський 1377р. та Іпатіївський поч. XV ст.) подає варягів у контексті формування князівської влади та організації дружинної системи. Автор даного джерела акцентує увагу на їхній значній ролі у здійсненні військово-політичної консолідації руських земель.

Ключові події ранньої історії Русі а також походження її влади, у якій варяги виступають як ініціатори династичного правління, військові союзники або елемент князівської дружини містяться у «Руському літописі»² та «Новгородському першому літописі»³. Проте, слід зважати на те, що літописні джерела, нерідко подають варягів крізь призму суб'єктивних уявлень авторів, формуючи узагальнені та частково стереотипізовані образи їхньої політичної й військової ролі. Адже доволі часто літописні тексти містять в собі суб'єктивний погляд автора, у якому варяги часто є або легітимізуючим чинником князівської влади або зовнішнім ресурсом.

Важливу роль відіграють фольклорні та літературні джерела. Наприклад, героїчна поема кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім»⁴, в основі якої лежить сюжет – похід руського Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича на половців 1185 р. не містить жодної писемної згадки про визначну роль варягів у внутрішньо-політичних та зовнішніх військових процесах Київської Русі. Однак, вона висвітлює діяльність ключових суб'єктів політичної історії Київської Русі – князів та дружини.

¹Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.;

² Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. 591 с.

³Новгородський перший літопис. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

⁴Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl01.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

Окрему джерельну групу становлять скандинавські саги та західноєвропейські хроніки, які доповнюють руську літописну традицію та дозволяють поглянути на участь скандинавських воїнів у подіях Східної Європи. Зокрема в «Сазі про Олава Трюгтвасона»¹, зібраний у праці С. Стурлусона – «Крузі Земному», варяги висвітлюються як воїни-найманці, які активно беруть участь у військових походах при іноземних правителях (Візантії та Київської Русі). Водночас, ці тексти підкреслюють їхню роль у формуванні професійного воїнського середовища.

Важливим доповненням є хроніка Саксона Граматика – «Діяння данів»², яка попри свій легендарно-епічний характер відображає уявлення про політичну організацію скандинавського світу. У текстах хроніки варяги подаються як активні учасники міжкнязівських конфліктів та морських походів, що дозволяє зіставити їхню діяльність із процесами політичної консолідації на Русі.

Таким чином, попри те, що дані джерела мають художньо-легендарну природу, вони є важливим компаративним джерелом, об'єктивний аналіз якого дозволяє уточнити військову роль варягів та механізми їхньої інтеграції в політичні системи іноземних держав раннього Середньовіччя.

Також вельми цінним джерелом є праця арабського мандрівника – Ібн Хаукаля, «Книга картини Землі» («*Ṣūrat al-Ard*»)³. Дане джерело датується X ст., яке є унікальним для нас, адже його автор спираючись на попередні арабські географічні тексти та повідомлення купців та мандрівників, у першій частині описує Русь у контексті міжнародної торгівельної системи, а саме як учасника Волозько-каспійської торгової системи. Автор також описує військово-економічні контакти русичів зі

¹ Сага об Олаве сыне Трюгтви / С. Стурлусон // В кн. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 88-148. 691с.

²The Danish History, Books I-IX by Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* («Saxo the Learned») fl. Late 12th - Early 13th Century A.D.; transl. O. Elton. London : Norroena Society, 1905. 2 vol. 344 p.

³ Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-Ард». Ч. 1. Картина земли. Джурджан. Море ал-Хазар. Перевод. III. Камолиддина. Bergisch Gladbach: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. 188 с.

скандинавами (варягами), особливо під час військових кампаній Святослава Ігоровича проти Хазарського каганату.

Також, вагомий вплив на висвітленні військової присутності та політичного впливу варягів у формуванні державності Київської Русі мають археологічні дані – знахідки озброєння, поховання, топоніміка та інші свідчення. Вони дозволяють доповнити, а інколи й скоригувати відомості писемних джерел, надаючи уявлення про матеріальну культуру, торговельні зв'язки та повсякденне життя слов'ян та норманів. Однак, інтерпретація цих матеріалів потребує міждисциплінарного підходу, із залученням історії, мовознавства, географії та інших наук, що дає змогу комплексно відтворити процеси державотворення у ранньоруський період.

Також, аналіз таких пам'яток як Шестовицького могильника біля Чернігова, свідчить про присутність варягів у ранньому середньовіччі на території Русі, які брали участь у формуванні військово-політичної верхівки та контролі стратегічних торговельних шляхів. Проте знайдені археологічні матеріали демонструють, що представники скандинавських народів не створювали власних окремих центрів, а інтегрувалися у місцеве середовище, поступово трансформуючи свою роль із етнічної у соціально-політичну. Що також підтверджується писемними літописними згадками¹.

Зауважимо, що тривалі дослідження курганних поховань (Гньоздово, Чорна Могила) дозволяють стверджувати, що наприк. X – поч. XI ст. відбувався активний процес соціальної диференціації та формування дружинної аристократії, де варязькі найманці стали опорою князівської влади. Адже реконструювати військово-адміністративну структуру Русі дозволяє саме вивчення городищ, укріплених садиб і міських центрів знайдених на території Новгороду та сучасної Шестовиці. Відповідно, знайдені рештки укріплень дворів бояр та князів із військовими

¹ Смолічев П. І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історикокраєзнавчої секції*. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 56-64.

гарнізонами свідчать про становлення системи влади, у якій варязький елемент відігравав важливу, але не визначальну роль, виступаючи радше як чинник військової організації та політичної консолідації¹.

Таким чином, спираючись на різнотипну джерельну базу, яка включає літописи, хроніки, саги та археологічні матеріали, яка дозволила нам відтворити політичні та соціально-економічні процеси IX-XI ст., що відбувалися на території Київської Русі. А також з'ясувати, яку роль відігравали варяги у цих процесах. Однак, ми повинні розуміти, те, що достовірність деяких джерел є сумнівною, сумнівною, оскільки частина цих джерел містить пізні інтерпретації, легенди або міфологізовані відомості, які були створені задля підкреслення величі окремих князів чи військово-політичних еліт.

Метою дипломного дослідження бакалавра є версифікація гіпотези про визначальний вплив варягів у процесі становлення державності Київської Русі через дослідження їхньої ролі у формуванні ранньодержавних інституцій, військової організації та політичних процесах.

Відповідно до визначеної мети, автор роботи ставить перед собою наступні **завдання**:

1. Дослідити джерела та історіографію питання;
2. Висвітлити політичну роль норманів у становленні Київської Русі.
3. Охарактеризувати військовий аспект діяльності варягів та його значення для централізації Київської Русі.
4. Дослідити зовнішньополітичні військові походи Київської Русі за участю варяг та їхнє історичне значення.

Теоретико-методологічну основу бакалаврського дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності та

¹ Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ : Видавництво «Laurus», 2022. С. 75-76.

науковості, що, у свою чергу, дало змогу комплексно підійти до висвітлення ролі варягів у формуванні державності Київської Русі в політичному та військовому аспектах. Відповідно, принцип історизму дозволив дослідити діяльність варягів на території східнослов'янських земель у IX-XI ст.. Завдяки принципу об'єктивності, який сприяв неупередженому аналізу джерел та історіографії, вдалося з'ясувати роль варягів у суспільно-політичних процесах Русі, в досліджуваний нами період. Використання принципу системності дозволив дослідити роль варягів у поєднанні з основними процесами (політичними, суспільно-економічними, військовими) розвитку Київської Русі.

У роботі застосовуються, були використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи, зокрема було застосовано наступні методи:

- *історичний метод*, який дозволив простежити особливості появи варяг на території Київської Русі, а також сам процес їхнього залучення до політичного та військового життя в давньоруській державі. А також простежити як змінювалась їхня роль у формуванні князівської влади та державних інституцій;

- *діалектичний метод*, дозволив нам поміркувати над суперечливим характером участі варягів у внутрішньополітичних процесах, які виступали для князівської влади як союзниками так і зовнішнім фактором впливу на князівство;

- *порівняльно-історичний метод*, дав змогу нам зіставити свідчення руських літописів та скандинавських саг, а також порівняти роль варягів у Русі з аналогічними явищами в інших європейських регіонах;

- *проблемно-хронологічний метод*, застосування якого дозволило систематизувати дослідження за ключовими етапами: ранні контакти зі норманами, їх активна участь під час міжусобиць кін. X ст., тобто при становленні влади Володимира Великого, а також у міжусобній боротьбі Ярослава Мудрого та інших князів;

- *системно-структурний метод*, який було використано для аналізу варягів як складової частини політичної та військової системи Київської Русі;

- *структурно-аналітичний метод*, дозволив виокремити основні аспекти їх діяльності (військову службу, політичний вплив, участь у князівських конфліктах) та розглянути їх у взаємозв'язку;

- *метод періодизації* для виділення ключових етапів формування державності Київської Русі;

- *історико-типологічний метод* для класифікації видів норманської активності на території руського князівства;

- *джерелознавчий аналіз* для критичної оцінки першоджерел (руських літописів та зводів, скандинавських саг та хронік та арабських наративів), встановлення їхньої достовірності, повноти та упередженості.

Окрім того, бакалаврське дослідження ґрунтується на міждисциплінарних підходах, зокрема історико-географічному, історико-правовому та культурологічному аналізі, що дозволяє комплексно розкрити політичний та військовий аспекти ролі варягів – норман у формуванні державності Київської Русі.

Наукова новизна роботи полягає у поєднанні аналізу археологічних матеріалів із писемними джерелами, що дозволило визначити значення участі варягів у процесі становлення князівської влади династії Рюриковичів, їхню роль у військовій організації Русі, зовнішній військовій кампаніях русичів та міжусобних конфліктах IX-XI ст.

Відповідно, на основі здійсненого аналізу археологічних знахідок зі скандинавськими елементами озброєння, поховальних комплексів та матеріалів дружинної культури, з'ясовано: варяги були не лише торговельно-військовим елементом, а й важливою складовою формування професійної військової верстви Русі, яка мала значний вплив на розвиток дружинної організації, озброєння та військової тактики руських князів.

Також у бакалаврському дослідженні зроблено акцент на міжнародному військовому авторитеті русько-варязьких дружин, зокрема через їхню участь візантійській Варязькій гвардії у X-XI ст. Тим самим, це дозволило розглядати варягів як вагомий військово-політичний чинник, що сприяв зміцненню ранньодержавних структур Київської Русі та її інтеграції у міжнародний простір.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у подальших наукових розвідках, а також у навчальному процесі – під час підготовки лекцій, семінарів і навчальних матеріалів з історії Київської Русі та середньовічної Європи.

Структура роботи. Дипломна робота бакалавра побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні рамки, теоретико-методологічну основу, а також висвітлено джерельну базу дипломної роботи бакалавра та історіографію питання.

У **першому розділі** розглянуто особливості політичної ролі варягів у формуванні державності Київської Русі.

У **другому розділі** описано особливості військового аспекту діяльності варягів та його значення для централізації Київської Русі.

У **висновках** підсумовано зібраний фактографічний матеріал відповідно до поставленої мети та дано відповідь на поставлені у вступі завдання.

РОЗДІЛ 1. Пролітична роль норманів у становленні Київської Русі.

1.1. Норманська теорія походження Русі.

У сучасній східноєвропейській та українській історіографії, з новою активністю розгорнулися дискусії щодо походження Русі. Причиною відновлення цієї полеміки стала, власне, боротьба за право на історичну спадщину Русі, яка посилилася після втрати актуальності радянської концепції «спільної колиски східнослов'янських народів». Відповідно, однією з версій походження держави Русі є норманська теорія, прихильники якої пов'язують формування державності у Східній Європі з впливом та експансією скандинавських племен.

Вперше ідеї норманського походження Русі були висунуті шведською історіографією, яка сформувалася у XVII ст., тобто раніше за російську історіографію. Також її становлення збіглося з періодом розвитку імперських амбіцій Швеції та розширення її впливу на південно-східному узбережжі Балтійського моря, зокрема на землях Новгороду. Саме тоді, з метою закріпити захоплені під час смути новгородські території та узаконити шведську експансію, було створено так званий «скандинавський догмат», одним із авторів якого став шведський історик П. Петрей¹.

У своїй праці «Історія про велике князівство Московське» (1614-1615 рр.)² – П. Петрей використав сфальсифіковану промову новгородських послів, нібито виголошену 28 серпня 1613 р. у Виборзі перед герцогом Карлом-Філіпом, братом короля Густава II. У цьому документі зазначалося, що, згідно з літописами, перший новгородський князь мав шведське походження і носив ім'я Рюрик. Саме ця вигадка стала основою

¹Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 117.

² Ерлезунда. П. П. История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г., пер. с нем. Алексея Шемякина. Москва: 1867. 502 с.

норманської теорії¹. Після чого, він почав трактувати імена руських князів у скандинавському контексті, пояснюючи різницю у звучанні тим, що руси нібито спотворювали шведські імена. Він припускав, що літописний Рюрик міг насправді мати імена Ерік, Фрідерік, Готфрід, Зіґфрід або Родріґ, а його брат Синус – Сигте, Свен, Симон чи Туре².

Слід зауважити, що важливу роль у становленні норманізму як провідного напрямку досліджень історії Русі відіграли німецькі науковці Ґ. Байєр (1694-1738 рр.), Ґ. Міллер (1705-1783 рр.) та А. Шльоцер (1735-1809 р.), які були запрошені у часи імператриці Анни Іванівни (1730-1740 рр.) до Петербурзької АН. Власне там, вони і розвинули започатковані ще у XVII ст. шведськими істориками – ідеї про визначальний вплив скандинавів на утворення Русі. Разом з тим, вони стверджували, що нормани (варяги) є засновниками не просто держави Русі, а й творцями її політичного ядра та культури. Вони також переконували, що слово «руси» походить зі скандинавської мови. А центральним твердженням цієї теорії є те, що князь Рюрик, засновник князівського роду, був запрошений правити в 862 р. саме зі Скандинавії.

У 1736 р. Ґ. Баєр написав працю «Твір про варягів», у якому академік розширив теорію шведських істориків щодо скандинавського походження князівської верхівки Русі³. Він, спираючись на літописний сюжет про прикликання варягів у 862 р., а саме цей фрагмент: «От начала русы владетелей варягов имели, выгнавши же оных, Гостомысл, от славян происходящий, правил владением; и из-за от междоусобных мятежей ослабления и от силы варяг утеснения, по его совету рутены дом владык от варягов опять возвратили, то есть Рюрика и братьев», Ґ. Баєр обґрунтував

¹ Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 6.

² Там само. С. 6.

³ Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 115.

північне походження Русі, визначив Рюрика як варяга зі Скандинавії, а також наголосив на завойовницькому характері приходу варягів і підкреслив зовнішнє, германське походження руської державності. Проте його трактат залишився майже непоміченим.

Подібних поглядів також дотримувався Г. Міллер, який у своїй праці «Sammlung russischer Geschichte» (у пер. з нім. «Збірка російської історії»), опублікував уривки з Радзивілівського літопису з власними коментарями. У них він стверджував, що назва «варяги» вживалася щодо норманів, які так себе називали, прибувши на руські землі зі скандинавських країн, переважно зі Норвегії і відіграли важливу роль у формуванні правлячої верхівки Русі. Він також наголошував на варязькому походженні Рюрика, Синеуса і Трувора, а дружину Ярослава Мудрого – Інгігерду називав «варязькою принцесою»¹.

Згодом Г. Міллер написав доповідь «Про походження народу та назви Російської» (5 вересня 1749 р.), у якій він відстоював ідеї Г. Байєра щодо варязького питання, залучивши до аргументації свідчення Саксона Граматика та скандинавські саги, посилюючи норманський аспект там, де були сумніви. Після чого у праці «Про народи, що здавна мешкали в Росії»², він звернув увагу на невідповідність літописного епізоду («Повісті временних літ»³) про «покликання варягів» (862 р.) слов'янськими, кривицькими, чудськими, мерськими та весьськими племенами варягів на чолі з Рюриком і його братами Синеусом та Трувором до правління в Ладозі, Новгороді та інших містах. На основі довгого аналізу джерела. Г. Міллер зробив припущення, що варяги не могли бути запрошені як правителі, а з'явилися на землях ільменських слов'ян як ватажки

¹ Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 6.

² Міллер Г. Ф. О народах издревле в России обитавших / Перев. с нем. И. Долинским. Санкт-Петербург: Академии наук, 1773. 132 с.

³ Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 22.10.2025).

найманців для охорони Новгородської землі¹ і тому їх розмістили у фортецях: Рюрика – в Ладозі, Синеуса – в Білоозері, Трувора – в Ізборську. Пізніше Рюрик узурпував владу в Новгороді і став єдиновладним правителем, що започаткувало панування варягів у Русі та утвердження нащадків Рюрика як князів, зокрема в Києві². Вочевидь, німецький вчений відійшов від думки про скандинавське походження Рюрика, допускаючи інші версії його походження.

При цьому деякі історики ставлять під сумнів існування Синеуса та Трувора, приводячи в докази як лінгвістичні так археологічні дослідження. Так, стверджується, що Синеус не міг правити в Білоозері із 862 по 864 р., адже на території князівства не було знайдено жодних археологічних доказів цьому³.

Втім, у наукових колах паралельно сформувався антинорманський напрям, представники якого, зокрема М. Ломоносов, різко критикували норманську теорію, відстоюючи позицію щодо самобутнього розвитку слов'янських народів. Вони доводили, що державність Русі виникла на місцевому ґрунті, а роль варягів була другорядною або допоміжною⁴.

Згодом, на початку XIX ст. у Німеччині, а згодом у Росії, з'явилася фундаментальна праця А. Шльоцера «Нестор»⁵, у якій історик суттєво переосмислив погляди попередників і оформив їх у чітко виражену норманську концепцію. Саме завдяки А. Шльоцеру норманізм набув завершеного вигляду, і західні та російські науковці почали оцінювати проблему через призму його ідей.

¹ Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 8

² Там само. С. 8.

³ Єпішенков К. Проблема походження киево-руської держави в українознавчих дослідженнях Володимира Барана. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 68.

⁴ Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 258.

⁵ Шлєцер А. Л. Нестор : Русские летописи на древнеславянском языке; пер. с нем. Дм. Языков. СПб.: Императорская типография, 1819. 708 с.

Найточніше концепцію А. Шльоцера охарактеризував В. Мошин, назвавши її «ультранорманською»¹. Адже, вчений стверджував, що лише після приходу скандинавів слов'яни «стали справжніми людьми», що не могло не образити тих дослідників, які вважали себе слов'янами². Тому дослідник Г. Еверс, розкритикував норманську теорію, звернувши увагу науковців на те, що у скандинавських джерелах відсутні згадки про Рюрика, наголосивши на тому, що державні процеси на Русі розвивалися незалежно від нього.

Подібної думки дотримувався і С. Геденов, який підкреслював, що скандинавські саги, попри детальний опис подій, також немає відомостей про Рюрика, а це може цілком ставити під сумнів його роль як засновника Русі³.

А у 60-х рр. у зв'язку зі святкуванням «тисячоліття від заснування Росії (1862 р.)» дискусія норманістів і противників теорії отримала сильнішого розмаху. Внаслідок чого, у 1860 р. виникла дискусія між М. Костомаровим та М. Погодіним, який протягом 50 років залишався головним представником норманізму та намагався залишити непохитними ідеї норманського походження Русі. Ця подія спонукала українського історика М. Костомарова написати працю «Начало единогодержавия в Древней Руси»⁴ (1860 р.), у якій він намагався інтерпретувати літописні джерела новими методологічними підходами, в також дотримуватися принципу «не приписувати літописцеві того, чого він не думав». Дослідник вважав, що варяги (нормани) – це іноземна наймана дружина,

¹ Мошин В. А. Варяго-русский вопрос. *Варяго-русский вопрос в историографии* / под ред. В. В. Фомина. Москва, 2010. С. 12.

² Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 259.

³ Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 127.

⁴ Костомаров Н. Начало единогодержавия в Древней Руси. 1860. [Електронний ресурс]. URL: <https://bookchain.ai/read/kostomarov-ni-2/nachalo-edinoderaviya-v-drevney-rusi> (дата звернення: 25.10.2025).

до якої входили «русь», «свое», «урмяне», «гъте», а власну Русь слід шукати на балтійському узбережжі, біля річки Німан. Проте така інтерпретація не вирішувала питання походження Русі¹. Однак, цей підхід відкрив перспективу для балтійського походження Русі, що пізніше підтвердив А. Кузьмін².

У другій половині XIX ст. відомими антинорманістами були В. Антонович (1834-1908 рр.) його учень М. Грушевський (1866-1934 рр.). Обидва вчених мали критичне ставлення до норманської теорії походження Київської Русі. Відтак, М. Грушевський уперше послідовно обґрунтував концепцію української історії як самостійного процесу розвитку народу, незалежного від польського й російського етносів. Учений у своїй праці³ доводив безперервність української державності від Антського союзу до Русі, спадкоємцем якої стало Галицько-Волинське князівство. У межах такої історичної концепції питання про варязьке походження Русі не мало підстав для розгляду⁴.

Не всі українські історики, які досліджували походження Русі, відкрито ототожнювали себе з норманістами, однак у своїх працях частково підтримували окремі положення цієї теорії. Серед них – О. Пріцак (1919-2006 рр., професор Гарвардського університету), М. Брайчевський (1924-2001 рр.), М. Котляр (нар. 1932 р.), П. Толочко (нар. 1938 р.), Л. В. Войтович (нар. 1951 р.), В. М. Зоценко (1953-2009 рр.), Ф. О. Андросчук (нар. 1970 р., Стокгольмський університет) та інші.

¹Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 17.

²Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 259.

³Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 623-624.

⁴Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 260.

Однак, згодом з розвитком поглиблених джерелознавчих досліджень українські історики дійшли висновку, що літописні оповіді IX ст., пов'язані з виникненням Русі, не завжди достовірно відтворюють реальні історичні події, оскільки частина текстів була доповнена пізнішими укладачами. Автори початкового літописного зводу – Нестор і Сильвестр, які працювали наприкінці XI – на початку XII ст., мали лише загальне уявлення про події IX ст., спираючись переважно на усні перекази та легендарні джерела. Особливо це стосується відомої розповіді про «прикликання варягів», що згодом стала підґрунтям норманської теорії¹.

Попри критичне ставлення до писемних джерел, важливо враховувати і археологічні свідчення. З цього приводу вельми показовими є аргументи, наведені О. Пріцаком у праці «Походження Русі»², де він слушно зауважує, що цілком закономірно будь-якому історику, слідом за британським археологом Д. М. Вілсоном (1970 р.), поставити запитання: «Чому в руських містах виявлено так мало археологічних знахідок скандинавського періоду?» На думку Д. М. Вілсона, ситуацію можна пояснити за аналогією з Англією: єдиним містом, де артефакти вікінгів справді численні, є Йорк, хоча навіть там їх кількість часто перебільшують. Культурні шари англо-данського періоду зустрічаються нечасто й не мають виразних рис вікінгівської культури. Інші міста, відомі з джерел як місця перебування вікінгів, майже не зберегли подібних пам'яток. Однак це не заперечує факту їхньої присутності – як в Англії, так і в Новгороді чи Києві³.

Таким чином, ми вважаємо, що О. Пріцак, підсумовуючи дискусію, наголошував на необхідності критичного підходу до дослідників, які

¹ Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 126.

²Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг); у 2 т. (перек. О. Буценко та Ю. Олійника. Київ: Обереги, 1997. С. 71.

³ Там само. С. 71.

звужують проблему походження Русі лише до терміна «Русь». Адже дослідник зазначав, що затяжний характер суперечки зумовлений політичними й патріотичними упередженнями істориків, браком знань світової історії та поверховим використанням джерел. Їхню працю можна порівняти з мозаїстом, який, покладаючись на переклади замість оригіналів, втрачає справжній зміст подій – із чим важко не погодитися¹.

Також спроби підсумувати суперечки норманістів та антинорманістів здійснив дослідник І. Мозговий, який зауважив, що норманська теорія, не маючи переконливих історичних доказів, втратила наукову вагу. Водночас, дослідник зауважив, що певний вплив норманів на розвиток Русі все ж простежується – зокрема у сфері мореплавства, торгівлі та військової справи. Однак, І Мозговий вважає, що Русь як держава виникла раніше й розвивалася на власному суспільно-економічному ґрунті. А іноземне походження князівських родів було звичним явищем у середньовічній Європі, а варяги, що оселилися на Русі, з часом повністю злилися з місцевим населенням².

При цьому, у історіографії ХХ ст. частина норманістів (зокрема Стендер-Петерсон і Ю. Вернадський, Г. Пашкевич) стверджувала, що в IX ст. слов'янської державності ще не існувало, сама держава Русь була створена варягами, які спершу осіли на Волзі, а згодом просунулися до Дніпра й Києва³. Втім, на нашу думку, ці погляди виглядають штучно перебільшеними.

¹ Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку ХХ ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 20.

² Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 263.

³ Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка. Т. 205 : У пошуках історичної правди = In Search of Historical Truth : зб. на пошану Миколи Чубатого, 1889-1975 / ред.: Г. Лужницький, Я. Падох. Нью-Йорк [та ін.]: [б.в.]. 1987. XXXII, 548 с. [Електронний ресурс]. URL: https://archive.org/stream/NT_Shevchenko/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%9D%D0%A2%D0%A8%20205%201987_djvu.txt (дата звернення: 12.03.2026).

Англійський дослідник П. Соєр зазначав, необхідно критично оцінювати писемні згадки середньовічних джерел, адже доволі часто вони містять неточності й більше відображають час свого створення, ніж події минулого. Це підтверджують і археологічні дослідження Новгород, які спростовують версію про його заснування Рюриком у IX ст., адже місто сформувалося значно пізніше¹.

За даними данської археологині Е. Роесдаль, яка на основі знайдених на території Східної Європи археологічних матеріалів, досліджувала скандинавську експансію на Русі, у своїй праці «Вікінги»², зазначила: варязька присутність на території Русі була реальним історичним явищем, однак їхня роль не зводилася до створення державності, а радше проявлялася у військовій, торговельній та культурній взаємодії з місцевим населенням.

Цю позицію підтримує також відомий канадський історик та археолог Л. Абрамс, досліджуючи процес розселення варягів у Західній Європі та на Русі, у своїх дослідженнях звернув особливу увагу на те, як довго вони зберігали власну культурну та мовну ідентичність серед місцевого населення. В результаті дослідник дійшов висновку, що варяги досить швидко інтегрувалися в нові суспільства, запозичуючи місцеві традиції та поступово втрачаючи етнічну відокремленість³. А відтак, ключовим цієї думки є слово «інтегрувалися», тобто не вони є основними носіями культури Русі, а лише доповнювачами її.

У праці Ф. Андрощука⁴ міститься карта Європи (див. дод. А) на якій позначено археологічні ранньоскандинавські знахідки, на основі якої ми можемо припустити, що так як поширення цих знахідок має нерівномірний характер, то це дає підстави вважати, що присутність варягів на території

¹ Sawyer P. The Oxford illustrated history of the Vikings. Oxford : Oxford University Press, 1997. P. 47-49.

² Roesdahl E. The Vikings. London : Penguin books, 1987. 323 p.

³ Abrams L. Diaspora and identity in the Viking age. *Early Medieval Europe*. 2012. № 20 (1). P. 27-29.

⁴ Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання, 2022. С. 70.

Русі була передусім пов'язана більше з торгівлею та військовою діяльністю. А це дозволяє ставити під сумнів ключові положення норманської теорії походження Русі.

Додатково, археологічні дослідження підтверджують присутність скандинавів на східнослов'янських землях, зокрема, знайдені поховання з ранніми типами скандинавських черепахоподібних фібул і знахідки мечів (наприклад, біля Глухова на Сумщині та на Полтавщині) дають підстави вважати, між скандинавами та слов'янами активно встановились контакти на поч. IX ст.¹. Зазначимо, що у 1967 р. В. Дедюхіна опублікувала узагальнення всіх відомих на той час знахідок скандинавських фібул у Східній Європі. Після чого дослідниця зауважила, що фібули знайдені під час розкопок староруських пам'яток слід датувати пізнішим періодом, ніж у Скандинавії, а саме другою пол. X – поч. XI ст.².

Втім, одним із ключових центрів таких контактів було поселення біля сучасної Шестовиці на правому березі Десни (Чернігівщина), що виникло наприк. IX – на поч. X ст. Сучасні археологічні дослідження виявили тут сліди металургійного виробництва та майстерень із ремонту човнів, а матеріали могильника свідчать не лише про присутність скандинавів, а й про їхні активні зв'язки з Візантією³.

Проте найбільшою археологічною знахідкою скандинавської епохи є Гньоздовські кургани (Смоленська обл.) (див. дод. Б), адже тривалі археологічні розкопки (з XIX ст. і до тепер) на території курганів, дозволили простежити за трансформацією поховальних обрядів у бік місцевих традицій, а це дозволяє свідчити про інтеграцію скандинавів у слов'янське середовище. Оскільки, сама кількість суто норманських

¹Там само. С. 46.

² Дедюхіна В. С. Фибулы скандинавского типа // Труды Государственного Исторического музея. 1967. Вып. 43. С. 207-208.

³ Токарчук О. О. Скандинавська Русь – Гардарікі. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : збірник матеріалів XIII та XIV Всеукраїнських студентських археологічних конференцій*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2026. С. 75.

поховань була невеликою, а знайдені рештки діяльності населення свідчить про його поліетнічність, із перевагою місцевих кривичів¹.

Таким чином, поєднання археологічних і писемних джерел підтверджує значний скандинавський вплив, однак все ж важливою проблемою залишається хронологія. Адже через нестачу ранніх письмових джерел дослідники змушені покладатися передусім на археологічні дані. Водночас, на думку сучасних дослідників (Ф. Андрущака, О. Такрчук) норманська теорія не є унікальною для історії Русі: подібні підходи застосовуються і до пояснення державотворення в інших країнах Європи, зокрема в Англії, де роль відігравали як вікінги, так і пізніше Вільгельм Завойовник.

При цьому, ми вважаємо за доцільне, притримуватись думки, що жодна з теорій не в змозі повністю пояснити процес формування середньовічної держави – Київської Русі. Проте, зважаючи на більшу обґрунтованість антинорманістів, ми більш прихильні до думки, що державність Русі виникла внаслідок внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства, тоді як варяги лише вплинули на окремі політичні та військові процеси, але не були її засновниками.

Отже, зважаючи на вище сказане, можемо підсумувати, що норманська теорія, яка пояснює виникнення Русі під впливом норман (варяг), бере свій початок у шведській історіографії XVII ст., однак подальшого розвитку вона набула у XVIII ст.. завдяки німецьким вченим Г. Байєром, Г. Міллером і А. Шльоцером. Згідно з цією концепцією, саме варяги стали засновниками Русі, започаткували князівську династію та привнесли основи державного управління. Проте ці погляди були відкинуті антинорманістами, зокрема М. Ломоносовим, М. Костомаровим,

¹Ластовський Г. А. Гнездово і Смоленск в кінці IX–X вв.: на шляху до Смоленського князівства. *Історична і соціально-освітня думка*. 2017. Т. 9. № 4. Ч. 2. С. 49.

В. Антоновичем і М. Грушевським, які вважали, що Русь була заснована місцевим слов'янським населенням.

1.2. Вплив варяг на формування княжої влади.

Упродовж останніх десятиліть науковці активно досліджували історію виникнення Київської Русі та її спадкоємиці – України, проте остаточної думки так і не було досягнуто. Відповідно, сьогодні інтерес до цієї теми лише посилюється, адже українські дослідники прагнуть протистояти спробам радянських і російських учених привласнити нашу історію. У зв'язку з цим значно активізувався процес переосмислення наукових поглядів, гіпотез і концепцій, що формували основні напрями розвитку вітчизняної історичної науки.

Одним із таких напрямів є дослідження процесу формування Київської держави – Русі та її етнічної приналежності. А також впливу варягів на формування княжої влади. Тож, в першу чергу, ми розпочнемо з того, що сучасні науковці для позначення держави, що існувала у Східній Європі в IX-XII ст., використовують терміни «Київська держава», «Україна-Русь» або «Києво-Руська держава». Проте поширеним залишається й термін «Київська Русь», запроваджений істориками XVIII-XIX ст., як частина офіційної концепції російської історії. Пізніше його перейняли радянська, а згодом і українська історіографія¹.

Сама ж назва «Русь», на думку С. Томашівський має неслов'янське походження, яке пов'язане або зі Скандинавією, або зі степовими іраномовними народами². Через що значна увага науковців зосереджувалася навколо норманської теорії, адже вже у 1930-х рр. радянська влада оголосила норманську теорію «політично шкідливою», оскільки вона заперечувала здатність слов'ян самостійно створити

¹ Єпішенков К. Проблема походження киево-руської держави в українознавчих дослідженнях Володимира Барана. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 68.

² Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 28-34.

державу. Згодом з'явилася «конвергентна» (зближувальна) теорія походження Русі¹, яку, за спостереженням Ю. Фігурного, уперше системно виклав канадський історик О. Субтельний (у праці «Україна: історія»²). Дослідник зазначив, що виникнення Києва слід розглядати не як заслугу окремого етносу, а як результат тісної слов'яно-скандинавської взаємодії³.

Адже досліджуючи думки сучасних істориків-скандинавістів (Ф. Андрощука, А. Бондаренко та ін.), можемо виділити думку, що варяги почали просуватись на схід Європи ще у V ст., після чого це поступово посилювало контакти між східнослов'янськими племенами та скандинавами в міру освоєння перших територій – Приільмення і Поволхов'я, які були частиною торгівельного шляху «Із варяг у греки». Згодом, а саме впродовж IX-XI ст. форми й інтенсивність їхніх контактів суттєво змінювалися і посилювалися. Це було пов'язано передусім із добою вікінгів, коли скандинави активно здійснювали походи та мандрівки з метою здобуття багатства і слави.

Про більш ранні контакти з варягами свідчать також і археологічні знахідки виявлені на території Тернопільщини (деталь шолома), Волині (Горохівський район), Чернігівщини (зокрема Шестовиця), Полтавщини (окремі мечі та фібули), Львівщини (околиця Жовкви), Рівненщини (Листвин), Житомирщині (Бичева), а також у районі Глухова на Сумщині. Серед знайдених артефактів переважали прикраси (фібули різних типів), елементи озброєння (мечі, списи, шоломи), втім і містились поодинокі скарби й монети. Відповідно, типологічний аналіз знахідок, а також дослідження культурних шарів, спираючись на результати радіокарбонним

¹Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI століть. Київ, 2011. С. 31.

² Субтельний О.М. Україна: Історія: Т. 2.: XI-XIII ст. Київ: Либідь, 1991. С. 45.

³ Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI століть. Київ, 2011. С. 31.

датуванням контексту, пам'ятки датуються переважно VIII-IX ст.¹. Проте більшість знахідок VIII-IX ст. є випадковими, через що вони свідчать про епізодичні контакти, а не про масову присутність, які формувались ще до появи династії Рюриковичів.

Що стосується письмових джерел, то у скандинавському джерелі – «Діяння данів» («Gesta Danorum»)² містяться описи легендарних поєдинків між героями варягів і русів, так і більш реалістичні картини воєнних сутичок. Вони свідчать, що конфлікти між цими сторонами мають давнє коріння і згадуються ще в контексті подій V-VII ст., однак слід пам'ятати, що такі описи доволі часто є художніми перебільшеннями. Джерела також описують тактику ведення війни: варяги здійснювали грабіжницькі набіги, просуваючись річками вглиб руських земель, тоді як руси й інші народи інколи нападали на Скандинавію. Бойові дії відбувалися як на суші, так і на морі, а походи могли тривати роками.

Подібну думку висловлював у своїх чисельних працях В. Баран³, який намагався об'єктивно підійти до висвітлення історії створення Києво-Руської держави та на її етнічну приналежність. Наприклад, у своїй праці «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь»⁴, не заперечував вплив норманів на формування Києво-Руської держави, загалом поділяючи погляди Нестора-Літописця. Водночас він наголошував, що вирішальні передумови державності сформувалися в основі східнослов'янського середовища, де нормани були більше каталізатором для оформлення князівської влади та політичної організації, а не її першоджерелом.

¹ Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ : Видавництво Laurus, 2022. С.58-60.

² The Danish History, Books I-IX by Saxo Grammaticus, Gesta Danorum («Saxo the Learned») fl. Late 12th - Early 13th Century A.D. [Електронний ресурс]. URL: <https://web.archive.org/web/20120501040300/http://omacil.org/DanishHistory/> (дата звернення: 22.12.2025).

³ Баран В.Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 260 с; Баран В. Етногенез українського народу. Київ, 2007. 148 с.; Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. Київ, 2012. 108 с.

⁴ Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив і сестра їх Либідь та пракорені українського народу. Київ, 2007. 64 с.

Слід зазначити, що, за В. Бараном, проблему походження Русі вперше чітко сформулював Нестор, запитуючи: «Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав княжити?»¹. Тим самим у своєму творі літописець пов'язав початок князівської влади з варягами-русами та вивів від них назву «Русь», яка згодом поширилася на східнослов'янські племена. При чому, літописець також зазначає, що племена чудь, словени, кривичі й весь запросили варягів-русів «з-за моря» правити ними, порівнюючи їх із іншими північними народами – свеями, норманами, англами та готами².

На основі чого В. Баран, висловив думку, що на півночі Рюрик не створював повноцінної держави, а обмежився контролем і збиранням данини, тоді як більш розвинені південні землі, з центром у Києві, стали основою державотворення. Саме тут нащадки Рюрика змогли закласти реальні політичні структури.

Водночас, він підкреслював складність міжетнічних процесів, що передували утворенню Київської держави, спираючись на «Літопис руський за Іпатським списком»³, а також Бертинські анали та перші договори київських князів із Візантією.

Також В. Баран, на основі аналізу бачення літописця, дійшов висновку, що у державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь як місцеві племінні об'єднання, так і варяги-руси, які вплинули на формування князівської влади та самої назви «Русь», яка з'являється у IX ст. з приходом князів Рюриковичів. Також вчений вважає, що у VIII-IX ст. східнослов'янські племена становили різномірну мозаїку етнокультурних союзів, кожен із власними звичаями та законами⁴.

¹ Літопис руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновця. Київ, 1989. 591 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm> (дата звернення: 26.10.2025).

² Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. *«Істину встановлює суд історії»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 82.

³ Літопис руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновця. Київ, 1989. 591 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm> (дата звернення: 26.10.2025).

⁴ Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив і сестра їх Либідь та пракорені українського народу. Київ: 2007. С. 47.

У вузькому сенсі Русь охоплювала Київську, Чернігівську та Переяславську землі, а в ширшому – означала державну приналежність до володінь русів. В. Баран зазначав, що для князівської влади «Русь» спершу була етнонімом правлячої еліти, який поступово поширювався на всю державу, проте не став єдиним етнонімом для всього населення. На його думку, князі швидко «ослов'янилися», втративши норманську самосвідомість, тоді як жителі різних регіонів Київської держави ще довго зберігали племінну ідентичність. Тому, за висновком В. Барана, на початковому етапі формування Київської Русі – слов'ян і русів слід розглядати як окремі соціальні та етнічні групи¹.

Зрештою, дослідник підсумовував, що утворення Київської Русі стало результатом взаємодії двох чинників: внутрішнього – зрілості місцевого населення та його племінної еліти, і зовнішнього – діяльності варязьких князів та їхніх дружин, які піднесли державотворчі процеси східних слов'ян до надплемінного рівня².

На основі цих досліджень серед істориків з'явилася думка, що київські князі з династії Рюриковичі, спираючись на дружину, основу яких становили варяги, поступово підкорювали південно-східні племена, накладаючи на них данину. А ті племена, які чинили опір, наприклад, уличі – виганяли або повністю намагалися розгромити (деревлан, в'ятичів і прикарпатських хорватів). Врешті-решт після довгих завоювницько-об'єднавчих кампаній, вже в XI – поч. XII ст. настали часи стабільності і всі східнослов'янські племена увійшли до складу держави Рюриковичів³.

Однак, існує й інша думка, щодо впливу варяг на формування князівської влади у Русі, наприклад дослідники М. Михальченко та Г.

¹Там само.

²Там само. С. 51-52.

³Єпішенков К. Проблема походження киево-руської держави в українознавчих дослідженнях Володимира Барана. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 71.

Дашутін¹ притримуються думки: «Київська Русь формувалася як держава на власному етнічному й духовному підґрунті, спираючись на політичні та економічні особливості життя давніх слов'янських племен, що поступово об'єдналися в її межах. Помилковою з погляду історіофілософії та теорії державності є позиція частини російських істориків, які приписують створення Київської Русі іноземним «варягам» (норманам)»². Втім, дослідники повністю не відкинули існування та вплив варягів на території Русі, адже джерела свідчать, що у війську руських князів час від часу з'являлися як цілі загони норманських воїнів, які брали участь у внутрішніх війнах, а також про те, що на території князівства існували цілі поселення купців³.

Також звертаючи увагу на праці В. Мавродіна, який у 40-х рр. XX ст. детально дослідив участь варягів у політичному житті Русі, спираючись на археологічні та міфологічні джерела. Він дійшов висновку, що вплив норманів був обмеженим, навіть попри можливе норманське походження династії київських князів. А влада князів закріпилася завдяки швидкому злиттю з місцевою слов'янською знаттю та захисту її інтересів, хоча в окремих працях роль варягів у становленні князівської влади все ж перебільшувалася⁴.

Відповідно, існує ціла гіпотеза, що варяги були лише каталізатором об'єднання слов'ян і створення Київської Русі, а не її засновниками, що також можна довести завдяки глибокому аналізу «Слово про закон і благодать»⁵ митрополита Іларіона (середина XI ст.). Дане писемне джерело є першим політичним трактатом, який українські вчені використовують

¹ Михальченко М., Дашутін Г. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 3.

² Там само. С. 3.

³ Михальченко М., Дашутін Г. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 6.

⁴ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 245, 386.

⁵ Іларіон Київський «Слово про закон і благодать». [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm> (дата звернення 27.10.2025).

для спростування норманської теорії, яка спирається на літопис Нестора. Відповідно у трактаті Київська держава постає незалежною від Візантії як духовно, так і політично. Іларіон підкреслював, що руський народ добровільно прийняв християнство й став рівноправним серед інших, звеличував князя Володимира (980-1015 рр.) як творця сильної, самостійної держави. Жодного згадування про варязький вплив у творі немає.

Доволі цікавим фактом є те, що сам по собі термін «варяги» («варанги») вперше був зафіксований у візантійському джерелі (імператорському хрисовулі 1060 р.), для позначення військових найманців, звільнених від обов'язку постою. Відповідно з джерела XI ст. випливає думка, що «варягами» візантійці називали саме категорію військових найманців, а не конкретну етнічну групу. Хоча літописець Нестор згадує про них ще у IX ст.¹. Відтак, виникає цікаве припущення того, що Нестор у «Повісті временних літ» спеціально звернувся до ідеї іноземного походження князів, аби зміцнити авторитет київської влади й підкреслити єдність держави. А це відповідало середньовічним європейським уявленням про божественне або шляхетне походження династій. Тоді як у таких джерелах як «Повчання Володимира Мономаха» чи «Руська правда», «Слово о полку Ігоревім»² і «Моління Данила Заточника»³ утверджувався ідеал мудрого єдиновладного князя – прообраз «доброго царя». А також послідовно проводилася думка про необхідність єдності князів і зміцнення централізованої влади, що мало протистояти феодалній роздробленості XII ст.⁴.

¹ Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19-20. 2018-2019. С. 130.

² Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl01.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

³ Слово Данила Заточника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr62.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

⁴ Михальченко М., Дашутін Г. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 7.

Історик О. Толочко переконаний, що Київська Русь не була повністю централізованою, а періоди політичної єдності були радше винятками, ніж звичним станом¹. Проте, як відомо, важливим чинником у процесах державотворення та формуванні системи управління Русі стало її геополітичне й географічне розташування. Воно часто визначалося як несприятливе для зміцнення державності, через відсутність природних укріплень робила українські землі відкритими для загарбників. Водночас вигідне положення на перехресті торговельних і міграційних шляхів зі Сходу на Захід та з Півночі на Південь забезпечувало значні переваги. Наприклад, М. Драгоманов підкреслював користь близькості до Чорного моря, а А. Сиявський – важливість транзитного шляху між Сходом і Заходом, де торгівельний шлях «із варяг у греки», що розвинувся у IX-X ст., сприяв економічному піднесенню Київської Русі².

Історик Прокопій Кесарійський писав, що слов'яни й анти не мають єдиного правителя, а вирішують усі справи спільно, що вказує на ранню форму громадського самоврядування³. Ці згадки свідчать про зародження елементів суспільного управління. Згодом, як зазначає Т. Новаченко, з розвитком племінних союзів посилювалася соціальна диференціація – виникли ради старійшин і вожді, а під час воєн обирався спільний командир, який міг залишатися правителем і після завершення бойових дій. Так поступово формувалися елементи державної влади у формі військово-племінного союзу, де поєднувалися риси самоврядування та авторитарного лідерства⁴.

¹ Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст.. *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 29.

² Новаченко Т. Становлення авторитету правителів Київської Русі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. №8. С. 1.

³ Кесарійський Прокопій Війни з готами. [Електронний ресурс]. URL: <https://ibib.ltd.ua/voynyi-gotami-prokoriya.html> (28.10.2025).

⁴ Новаченко Т. Становлення авторитету правителів Київської Русі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. №8. С. 2.

С. Томашівський у своїх працях підкреслював, що процес формування державності у східних слов'ян почався ще у VI-VIII ст., коли союзи племен поступово переросли у феодальні князівства, що завершилося створенням Київської Русі. А вже впродовж IX-XIII ст. на українських землях існували окремі держави – Київщина, Сіверщина, Волинь, Переяславщина тощо. Також у своїх працях він стверджував, що варяги відіграли ключову роль у формуванні східнослов'янських державних утворень, підтримуючи норманську теорію походження Київської Русі.

Відповідно, він виділяв два етапи розвитку держави – варязький і слов'янський, наголошуючи, що перший період характеризувався військовими походами, збиранням данини та дружинною організацією влади. Він вважав, що варяги швидко асимілювалися і втратили національну ідентичність уже в X ст.¹.

У цьому контексті постають постаті перших київських князів – Аскольда і Діра, чия діяльність безпосередньо пов'язана з початками формування князівської влади у Києві. У Літописі руському зазначається, що Аскольд і Дір не належали до роду Рюрика, а були його боярами. Вони самостійно вирушили до Царграда, однак, проходячи Дніпром, зупинилися в Києві, де й утвердили свою владу, зібравши варязьку дружину та підкоривши полянські землі².

Академік О. Шахматов вважав, що Аскольд і Дір були останніми нащадками місцевої київської династії, започаткованої князем Києм. Тоді як історик Б. Рибakov підтримував ідею їхнього слов'янського походження, пов'язуючи ім'я Аскольда з річкою Оскол. Цю версію підтверджують польські хроністи Я. Длугош і М. Стрийковський. Однак, інші дослідники, навпаки, вважають Аскольда і Діра варягами – воїнами

¹ Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 28-34.

² Літопис Руський. За Пятським списком; пер. Л. Махновець. Київ, 1990. С. 12.

Рюрика, які вирушили з його дружиною в похід на Константинополь і після бурі на морі повернулися до Києва, де Аскольд прийняв християнство під ім'ям Миколай¹. Після чого ця подія набула значного міжнародного значення, адже поступово утверджувалося монотеїстичне світосприйняття, а також з'явилися перші історичні записи, зокрема так званий «Літопис Аскольда», який виконував передусім ідеологічну функцію, окреслюючи місце Київської Русі у тогочасному світі².

Дослідник М. Котляр спираючись на літописні згадки, вважає Аскольда і Діра київськими князями, і що саме похід Аскольда на Візантію у 860 р. утвердив Русь як державу на міжнародній арені. Адже, про цю подію є згадки у «Повісті временних літ», Іоакимівському, Никонівському та Густинському літописах, а також у Київському Синописі. Подібні згадки наявні й у зарубіжних пам'ятках, зокрема в хроніці Георгія Амартола³, тоді як візантійська хроніка Манасії фіксує точну дату нападу – 18 червня 860 р. При цьому дослідник наголосив, що обидва князі розглядаються як попередники Рюрика⁴.

Однак у Новгородському першому літописі⁵ вказується, що вони не мали стосунку до Рюрика й самостійно прийшли до Києва ще до його правління. У цей же період спостерігалось протистояння між північним центром Русі (Новгородом) та південним (Києвом). Водночас київська влада прагнула встановити контроль над торговельним шляхом «із варягів у греки» та зосередити у своїх руках збір данини як з південних, так і з північних територій. Ці плани намагався реалізувати князь Аскольд, якого

¹ Ковальчук Ю. Інтерпретація літературних джерел в оповіданні «Аскольдова могила» збірки «Легенди старокиївські» Наталени Королеви. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 28. Т. 2. С. 32. 32-36.

² Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. С. 65- 66.

³ Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь Том 1. Текст / В. М. Истрин Москва: Книга по Требованию, 2015. 633 с.

⁴ Котляр М. Київські князі Кий та Аскольд. *Воєнна історія*. 2002. [Електронний ресурс]. URL: https://warhistory.ukrlife.org/1_02_10.htm (дата звернення: 20.10.2025).

⁵ Новгородський перший літопис. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

який був представником династії Кийовичів, однак його спроби завершилися невдачею, зокрема після невдалого походу на Константинополь, що суттєво послабило військову силу Києва¹.

Відповідно, спираючись на записи «Повісті временних літ», у 862 р. до Новгороду було прикликано варяг Рюрика, Трувора і Синеуса, які правили в той же час що і Аскольд та Дір. При цьому, деякі дослідники переконані, що сам Рюрик не був варягом, а походив з племені з ободритів і був пов'язаний зі містом Рерик, де ім'я правителя могло походити від топоніма або локального етнокультурного символу. Ця концепція продовжує існувати у сучасній історіографії як альтернатива традиційній норманській теорії².

Попри це, Аскольд продовжував боротьбу: у 867 р. він здійснив похід на кривичів, у 871 р., зафіксовано розорення Полоцької землі, підконтрольної Рюрику, однак впродовж 862 до 879 рр. жодна зі сторін так і не змогла встановити повний контроль над торговельним шляхом, що призвело до політичного глухого кута.

Після смерті Рюрика у 879 р. владу фактично в Новгороді перебрав Олег, хоча законним спадкоємцем був Ігор, народжений у 865 р.. Це свідчить про внутрішній переворот і невдоволення політикою Рюрика, який за 17 років правління не зміг досягти стратегічних цілей³. Після чого згідно з літописною згадкою «Повісті временних літ» владу здобув варязький конунг Олег⁴, захопивши Київ у 882 р., він убив його правителів

¹ Настюк А.А. Вплив та зацікавленість київських еліт в процесі приходу та утримання влади Олегом і Ольгою в Київській Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 4(51). С. 13.

² Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19-20. 2018-2019. С. 130.

³ Настюк А.А. Вплив та зацікавленість київських еліт в процесі приходу та утримання влади Олегом і Ольгою в Київській Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 4(51). С. 13.

⁴ Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_Rus (дата звернення: 29.04.2026).

Аскольда і Діра в Ніч на Івана Купала¹, та оголосив, що Київ стане «матір'ю городам руським»².

Князь Олег почав правити від імені малолітнього князя Ігоря, втім він був фактично повноправним володарем. Хоча на нашу думку, відбувся звичайний аристократичний переворот з поваленням влади Аскольда, причиною якого стало саме невдоволення Північних та Південних еліт в управлінській політиці і Аскольда та Рюрика та створили підґрунтя приходу до влади Олега. В даній змові на думку М. Брайчевського брали участь самі ж київські бояри³.

Зазначимо, що Олег вважається напівлегендарним князем, а тому існує кілька версій його походження, наприклад дослідник І. Мицько вважав його представником данської династії й навіть ототожнював із героєм епосу Ож'є Данцем⁴, однак, Л. Войтович у своїх історико-генеологічних дослідженнях⁵ заперечував цю гіпотезу. За іншими припущеннями, Олег міг походити зі скандинавських (шведських або готландських) правлячих родів або бути родичем Рюрика⁶. Деякі дослідники також пов'язують його з персонажами скандинавських саг.

Зрештою, Олег за час свого правління (882-912 рр.) здійснював політику об'єднання слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи через військові походи на Візантію, Каспійське узбережжя та Закавказзя, а тому наявність у нього потужного військового супроводу

¹ Ковальчук Ю. Інтерпретація літературних джерел в оповіданні «Аскольдова могила» збірки «Легенди старокіївські» Наталени Королеви. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28. Т. 2. С. 32.

² Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 18.03.2026).

³ Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т1. С. 107-110.

⁴ Мицько І. Чоловіки княгині Ольги Олегівни. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2013. Вип. 47 : Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. С. 228.

⁵ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеологічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. С. 311.

⁶ Ніколаєнко Т. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 280.

була цілком обґрунтованою: «... иде Олег на Греки, Игоря оставив Кieve, поя же множество варяг, и словен, и чюдь... и кривиче, и мерю, и древляны, и радимичи, и поляны, и севере, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины»¹. Варто звернути увагу, що в уривку джерела міститься згадка про варяг у якості військової сили – дружини, до складу якої також входили воїни й інших племен, на яку спирався князь під час завоювання Києва. Тобто, окремо варяг як основну військову силу князя, автор виключає, тим самим спростовує ключову роль варяг у формуванні князівської влади.

Підсумовуючи сказане, можна сказати, що створення князівської влади на Русі відбувалося під впливом як внутрішніх соціально-політичних процесів у середовищі східнослов'янських племен, так і зовнішніх чинників, зокрема варязького елемента. Аналіз наявних джерел (писемних та археологічних) дозволив нам з'ясувати, що за правління перших князів варязький елемент поступово інтегрувався у слов'янське середовище, не залишивши після себе окремих варязьких поселень. Однак, це не применшує їхньої ролі у політичних процесах Русі, наприклад, участь варязьких дружин у захопленні влади Олегом у Києві та розбудові торговельного шляху «Із варяг у греки», відповідно, це засвідчує, що варяги виступали дієвим зовнішнім чинником у формуванні ранньодержавних структур Русі.

Також варто підкреслити, що присутність варязької дружини, яка швидко, так би мовити «ослов'янилася» прискорила процес оформлення надплемінної політичної організації на Русі, втім вони не були її першоджерелом. Тим самим, це власне і ускладнює надання однозначної оцінки їхнього місця в історії Київської Русі. Тож, це викликає потребу

¹Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 18.03.2026).

щодо подальшого дослідження їхнього внеску в розвиток руської культури, а саме військового, що становитиме предмет наступного розділу.

РОЗДІЛ 2. Військовий аспект діяльності варягів та його значення для централізації Київської Русі.

Рівень розвитку військової організації значною мірою визначав характер державотворчих процесів у Київській Русі. Саме від здатності князя формувати боєздатне і дисципліноване військо залежали збереження територіальної цілісності держави, утримання підконтрольних земель та зміцнення центральної влади. У цьому зв'язку варязький елемент у складі давньоруського війська заслуговує на особливу увагу, оскільки його роль залишається дискусійною в сучасній історіографії.

У даному розділі розглядаються питання структури та організації князівського війська, умов найму варязьких загонів та характеру їхньої служби, а також проблема варязького впливу на озброєння, тактику і дружинну культуру Київської Русі. На основі аналізу писемних джерел і археологічних матеріалів з'ясовується, якою мірою присутність варягів сприяла розвитку військової справи.

2.1. Варязький вплив на військову справу Давньоруської держави.

Варязька присутність у Київській Русі не залишила окремих поселень, однак виразно простежується в археологічних пам'ятках дружинного типу – Шестовиці, Гньоздові та інших центрах X-XI ст. Дослідження цих пам'яток П. Смолічевим, П. Толочком, Ф. Андрущакom довели, що усіх цих пам'яток об'єднує сильний вплив скандинавської культури, характерні військові поховання, розвинені торговельні зв'язки та спільні дружинні традиції.

Відтак, як уже з'ясовано, розвиток державності Київської Русі значною мірою визначався діяльністю князя, передусім його здатністю формувати та ефективно організовувати збройні сили. Саме від рівня військової організації залежали збереження територіальної цілісності, зміцнення влади та утримання підконтрольних земель. Важливим

елементом цієї системи виступала князівська дружина, згадки про яку містяться вже в найдавніших руських літописах.

Дослідник М. Близняк стверджує, що в Київській Русі функціонували два основні типи війська: народне ополчення («вої») та професійне князівське військо – дружина, а верховне командування здійснював князь. А дружина поділялася на старшу і молодшу: до старшої належали представники соціальної верхівки (бояри, «луччі мужі»), тоді як молодша складалася з рядових професійних воїнів («отроки», «децькі»). З часом, зокрема у XII ст., старша дружина поступово втратила безпосередню військову функцію, тоді як молодша залишалася основною бойовою силою.

Загалом, до княжої дружини входили загони місцевої знаті, а також ополчення з числа селян і ремісників. А саме ж військо мало чітку ієрархічну структуру, поділяючись на тисячі, сотні та десятки, а його чисельність у великих походах могла досягати десятків тисяч осіб. Народне ополчення організовувалося за десятковим принципом: найбільшою одиницею була тисяча, що поділялася на сотні та десятки; підрозділи мали власні військові знаки, зокрема прапори. Також зазначимо, що складу війська входили іноземні найманці, серед яких були варяги, печеніги та «чорні клобуки»¹. Причому писемні джерела стверджують, що для варягів важливим центром найму було місто Гольмград, або давньоруський Новгород.

У скандинавських сагах Новгород фігурує під назвою «Hólmgarðr» (Гольмгард), що буквально означає «місто на островах» і відображає географічні особливості приільменського регіону. Згідно з ісландськими сагами, Новгород був одним із ключових політичних центрів Східної Європи, куди прибували скандинавські воїни на службу до місцевих

¹ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України*. Київ, 2014. С. 8-10.

правителів. Саме це місто, за свідченням саг, Т. Джексон розглядає як важливий вузловий пункт русько-скандинавських контактів, тобто місце, де перетиналися торговельні, військові та дипломатичні інтереси обох світів¹.

Втім, перша писемна згадка про найманих варягів датується 941 р. і міститься вона у «Повісті временних літ» в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря Старого до походу на Візантію»².

Також існують пізніші писемні згадки, які вважаються більш достовірними, наприклад, у «Пряді про Еймунда» зі «Книги про Олава Святого» (Flateyjarbók, 1387-1394 pp.), яка описує перебування норвежця Еймунда на Русі під час боротьби Ярослава зі Святополком, є опис того, як відбувався найм варягів на службу³. Відтак, між князем та найманцем укладався договір – «ряд», який визначав їхні обов'язки (служба, захист держави) та винагороду. Сам договір зазвичай укладався щороку через сезонність навігації на Балтиці. Варягам надавали житло, харчі, одяг і спорядження, а платню вони отримували переважно сріблом (ейрірами, близько 27 г срібла) або іноді хутром як грошовим еквівалентом⁴. Однак, дослідники стверджують, що варяги як наймане військо використовувалися тільки у X – XI ст., а їхня чисельність була невеликою: літописи не знають загонів варягів понад одну тисячу осіб⁵.

Що ж стосується управління військом, то князь виступав не лише як правитель, а й як безпосередній воєначальник, часто беручи участь у боях у перших рядах. Йому допомагали воєводи та тисяцькі, а важливу роль у

¹ Jackson T. N. Eastern Europe in Icelandic Sagas. Chapter 7: Hólmgarðr (Novgorod) and Kænugarðr (Kiev). Amsterdam : Amsterdam University Press, 2020. P.72.

² Хведченя С. «Шлях із варягів у греки»: історико-географічний аспект. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2011. Вип.19. С. 150.

³ Половинська В. В. Яріцлейв: постать Ярослава Мудрого на скандинавському тлі»: монографія. Київ, 2018. С. 205-271.

⁴ Луговий О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст.. *Дриновський збірник*. Харків-Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. II. С. 109-110.

⁵ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів; упоряд. Б. З. Якимович; 4-те вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. С. 282.

військово-адміністративній системі відігравав мечник, який виконував функції представника князя у військових і політичних справах¹.

Попри те, що дослідники по-різному оцінювали значення дружини – від певного зменшення до перебільшення ролі, втім у питанні формування соціальної структури суспільства більшість дослідників визнавали вагомий вплив дружини. Зокрема, у «Повісті минулих літ» простежується постійна присутність дружини поруч із князем та її участь у його діяльності. А взаємини між князем і його дружиною простежуються не лише у сфері суспільно-політичної діяльності, зокрема оборони наявних територій та завоювання нових земель, але й у господарському житті. За службу князю дружинники отримували певні привілеї, насамперед матеріальне утримання. Воно забезпечувалося переважно за рахунок князівських доходів, а також надходжень від податків, данини, різних платежів і ресурсів, здобутих у процесі виконання адміністративних, судових і каральних функцій².

Проте у «Повісті временних літ» є згадка, яка свідчить, що і варяги – дружинники князя сплачували данину князю: «... і встановив Олег варягам данину: триста гривень на рік заради миру»³.

Не менш важливо що, основу військових сил варягів складала піхота. У боях вони найчастіше застосовували тактику, відому як «лава», формуючи щільні шеренги з п'яти і більше рядів, які створювали так звану «стіну щитів», однак варто зауважити, що подібний спосіб ведення бою використовувався на Русі на початку XI ст.. А основною побудовою кінноти була «свиня» – клиноподібний стрій, походження якого в традиції пов'язують із самим Одіном. Археологічні знахідки по території

¹ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України*. Київ, 2014. С. 12.

² Ніколаєнко Т. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 280.

³ Повість временних літ. за Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 11.03.2026).

Давньоруської держави, а саме Гньоздово, де виявлено 800 курганів, регіон Новгород та Ладоги – 700 курганів, Шестовиці та Чернігові – 250 курганів, а також Києва, де було досліджено 125 поховань, свідчать про те, що найпоширенішою зброєю ближнього бою у норманів були списи та бойові сокири¹.

В. Бережинський вважає, що завдяки варягам у Київській Русі відбулося ознайомлення з більш розвиненим західноєвропейським озброєнням. Разом з варязькими воїнами на руські землі потрапляли й ремісники, зокрема зброярі². При цьому, саме активна торгівля через шлях «Із варяг у греки» сприяла формуванню великих регіонів зі спільною військовою культурою та швидкому поширенню нових військово-технічних досягнень.

Загалом дружинники Київської Русі успішно засвоїли різноманітні види озброєння різного походження: західноєвропейські мечі й східні шаблі, європейські списи та кочівницькі піки, східні чекани й меровінзькі скрамасакси, азійські шоломи та каролінзькі шпори, а також близькосхідні кистені й булави поряд із північними стрілами³.

Таким чином, так як варязькі найманці були професійними воїнами, то їхні загони зосереджувалися переважно в княжих центрах, де поступово формувалася синкретична військово-дружинна культура. Вони ж відігравали важливу роль в постачанні на Русь високоякісної зброї, зокрема мечів франкського та каролінзького типу, скрамасаксів, окремих видів списів, сокир, стріл, круглих щити, а також досконалого кінського спорядження.

¹ Андрушук Ф. Нормани та слов'яни у Подесенні. (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 11.

² Бережинський В.Г. Збройова культура Київської Русі та скандинавські запозичення. *Збірник наукових праць ВГГНАОУ*. 1999. № 2. С. 14.

³ Печенюк І. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська. *Воєнна історія*. 2003. №2. [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/2_03_10.htm (дата звернення: 19.03.2026).

Водночас варяги не лише впливали, а й самі зазнавали впливу давньоруської військової традиції. Вони швидко адаптували місцеві елементи озброєння та тактики: почали використовувати шаблі, конічні шоломи, кольчуги, а також запозичили кочівницькі види зброї, зокрема піку та чекан. Крім того, вони перейняли особливості руської бойової сокири, складного лука, елементів кінської упряжі та опанували прийоми ведення кінного бою¹.

Л. Войтович пов'язує їхню присутність у регіоні з тим, що в Центрально-Східній Європі відсутні поклади болотної руди, придатної для виготовлення мечів, що могло стимулювати залучення іноземних майстрів і воїнів².

Згідно з сучасними дослідженнями, активне проникнення варягів на територію Київської Русі почалося з середини X ст. і було пов'язане з участю варязько-скандинавських загонів у русько-хозарських та русько-візантійських війнах 964-972 рр. Відповідно, цей період характеризується інтенсивними контактами та взаємовпливами між слов'янськими й скандинавськими військовими традиціями, зокрема у сфері військових та тотемних культів, що підтверджується археологічними матеріалами з військових поселень і поховань середини – кінця X ст. знайдених на території Гньоздова та археологічних пам'ятках Шестовиці (біля м. Чернігова, Україна)³.

Яскравими прикладами такого культурного взаємопроникнення є знахідки наконечників піхов мечів із зображеннями хижих птахів і звірів, а також ритуальних бойових рогів-ритонів. У візантійських джерелах, що

¹ Бережинський В.Г. Варязький вплив на формування збройової культури Київської Русі. *Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-практичної конференції м. Київ 27-28 січня 1998 року*. Київ, 1998. С. 85.

² Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. Продовження дискусії на межі XX– XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 166-167.

³ Смолічев П. І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історикокраєзнавчої секції*. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 58.

описують події Балканської війни 971 (972) р., також згадуються особливі «звірині» форми ведення бою руськими загонами.

Подібні практики, зокрема згадки про «воїнів у вовчих шкурах» у війську князя Святослава, пояснюються поєднанням слов'янських і скандинавських тотемних уявлень та їх взаємним впливом, який посилювався внаслідок участі норманських військових контингентів у великих конфліктах 960-970-х рр.¹

Однак, існує думка, що під час дослідження давньоруського озброєння довгий час існувала тенденція заперечувати самотність руської культури та приписувати іноземне походження знахідкам із курганів доби Київської Русі. Зокрема, мечі часто вважали варязькими, шоломи – кочівницькими, а шаблі – половецькими². Дослідження 50 -70-х рр. XX ст. показали, що нормани не могли принести на Русь технології виробництва зброї. Це підтверджується порівняльним аналізом мечів, стріл, шоломів і обладунків руських дружинників, які були знайдені під час розкопок курганів X ст. з озброєнням варязьких воїнів.

Дослідники також встановили, що мечі, які традиційно вважалися «варязькими» насправді мали франкське або рейнське походження і на територію Русі потрапляли через розгалужену торговельну мережу (через посередництво прибалтійських слов'ян), а не виключно завдяки норманам. Це наочно підтверджує статистика знахідок: із 165 знайдених мечів зі клеймами рейнських майстрів у Швеції виявлено лише 1, тоді як на території Русі – 11.

Про активний експорт франкських мечів у IX ст. свідчить заборона Карла Великого 805 р. продавати їх слов'янам. Сліди цієї

¹ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 -70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 155.

² Печенюк І. С. Зброярська справа давньої русі як джерело при вивченні історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки: збірник наукових праць*. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2007. Вип. 10. С. 11.

трансконтинентальної торгівлі виявлено й на городищі Пліснеська, що підтверджує існування жвавих торговельних контактів місцевого населення як із прибалтійськими слов'янами, так і з арабським світом¹.

Варто також зауважити, що нормани надавали перевагу сокирам та списам, адже меч у скандинавській традиції був ритуальною зброєю, яка передавалася від батька до сина, тим самим це наводить на думку про винятковість цієї знахідки у скандинавському похованні.

На думку німецького дослідника Й. Херрмана, у X ст. поширенню технологій виробництву «муарованих мечів» на Русі сприяли мандрівні ремісники та військові контакти. Адже на території Волзької Булгарії було знайдено «скандинавський» меч з клеймом слов'янського майстра².

Таким чином, певна частка істориків схиляється до думки, що в IX ст. на території Київській Русі вже були сформовані основні типи та конструкції знарядь праці, зброї та інструментів, що спростовує значний вплив варягів на військову культуру русичів³.

Попри дискусійність питання про походження окремих видів зброї, очевидним залишається те, що варяги залишили значний слід не лише у матеріальній культурі, а й у символічній та ритуальній сфері давньоруської дружинної культури. Показовим прикладом цього є археологічні знахідки кургану Чорна Могила в Чернігові. Поховання містило зброю, обладунок, шолом (див. дод. В), залізний казан, бронзового ідола та два роги-ритони, що свідчить про належність похованих до військової еліти та, ймовірно, жрецького стану. А один із рогів прикрашений чеканкою із зображенням 12 фігур: тварин, птахів, міфічних істот і людей. Інтерпретація цих сюжетів залишається дискусійною, оскільки дослідники пов'язують їх як зі слов'янською, так і зі скандинавською міфологією. Зокрема, сцена двобою

¹ Самоквасов Д. Я. Сѣверянская земля и сѣверяне по городищам и могилам. Москва, 1908. С. 117.

² Там само.

³ Печенюк І. С. Зброярська справа давньої русі як джерело при вивченні історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки: збірник наукових праць*. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2007. Вип. 10. С. 12.

двох вовків із підкресленою хижацькою агресією (розкриті пащі, ікла, кігті) трактується як символ боротьби та самої сутності війни¹.

Варто зауважити, що знайдений масив археологічних пам'яток скандинавів на східнослов'янських територіях сприяв появі у науковому середовищі терміну «інтернаціональна дружинна культура», який пояснював високий відсоток елементів скандинавських пам'яток у давньоруських пам'ятках X ст. Згідно зі цією концепцією, дружинна культура Русі була результатом поєднання різновекторних культурних імпульсів – слов'янських, варязьких та східних².

Дослідник Ю. Фігурний у своєму дослідженні доводить, що під впливом варягів у русичів сформувалася нова військова тактика – упорядковані лави замість безладних нападів, зросли дисципліна, солідарність, побратимство³. Цю думку також поділяв історик І. Крип'якевич. Обидва дослідники наголошували на тім, що саме варязькі воїни прищепили нашим предкам мужність, витривалість і дух лицарства, що стало важливою складовою формування воїнського духу українського народу.

Таким чином, зважаючи на все вище сказане, можна зазначити наступне: аналіз писемних джерел та наукових праць, дозволив з'ясувати, що варязькі найманці відіграли важливу роль у розвитку військової справи Київської Русі. Однак, ми не можемо стверджувати, що їхній вплив був визначальним. Адже більшість науковців схиляється до того, що вони інтегрувалися в уже сформовану військово-політичну систему через договірні відносини та переважно виконували функції професійних найманців у складі князівської дружини. Однак, деякі дослідники (О.

¹ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 – 70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 152.

² Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Київ: Перун, 1996. 496 с.

³ Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осердя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення). *Українознавство*. Київ, 2003. №2-3. С. 266.

Луговий, І. Печенюк, М. Близняк) стверджують, що присутність варягів у війську сприяла вдосконаленню військової організації, поширенню окремих тактичних прийомів і певних типів озброєння, а також загальній його професіоналізації. Однак, археологічні дані заперечують значний вплив варягів на озброєння та військове виробництво на Русі, оскільки воно сформувалося ще до активної участі варягів і не зазнали радикальних змін під їхнім впливом.

Отже, варязький вплив на військову справу Русі, варто розглядати як один із елементів формування руської військової культури, яка розвивалася на основі поєднання місцевих та зовнішніх традицій.

2.2. Участь варягів у князівській боротьбі за владу.

Наприкінці X ст. внутрішньополітична роль варязьких військових найманців значно зросла. Після смерті Святослава Ігоровича у 972 р. розгорнулася серія міжкнязівських сутичок, у ході яких князі часто звертались по військову підтримку до зовнішніх сил, зокрема й до варягів.

У цьому контексті показовими є свідчення скандинавських саг, які відображають участь варягів у політичних процесах на Русі. Їх аналіз засвідчує, що першими руськими князями, які стали відомими скандинавам, виступають Володимир Великий (980-1015 рр.) та Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.)¹.

На думку О. Щодри, саме ці князі не випадково найчастіше згадуються, адже їхнє правління припало на період (X-XI ст.), коли князівські міжусобиці сприяли масовому проникненню скандинавів на територію Русі. Хоча контакти з норманами існували і до того, проте вони

¹ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 - 70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 155.

були здебільшого поодинокими. Водночас, дослідниця наголошує, що археологічні матеріали, які були знайдені на території курганних поховань Гньоздово та Шестовиці підтверджують присутність варягів у межах внутрішніх регіонів Русі в період XI-XII ст. в якості найманців або союзників¹.

Водночас Ф. Андрощук уточнює хронологію розвитку Шестовицького поселення, яке вже існувало в IX-X ст. та розташовувалося в урочищі Коровель і займало площу близько 8 га на вузькому видовженому з півночі на південь мисі корінного берега р. Десни. А зважаючи на топографію культурних відкладень, дослідник вказує, що територію на північ від валу і аж до урочища Узвіз, була заселена в IX-X ст. та XII ст. тоді як стратиграфічний розріз валу, дозволяє стверджувати, що його спорудження можна датувати не раніше XII ст.. Таким чином, на думку дослідника, у IX - X ст. поселення займало всю площу мису, а лише у XII ст. відбувся структурний поділ на городище і посад².

У цьому контексті, слід зазначити, що попри ранні контакти руських князів зі норманами, саме за правління Володимира Святославовича, варязькі найманці активно залучалися до міжкнязівських усобиць на Русі, що засвідчують як літописні та археологічні джерела, так і скандинавські саги. Наприклад, відомо, що при дворі Володимира Великого перебував майбутній норвезький король Олаф Трюггвасон, а у Ярослава Мудрого певний час жив Магнус Добрий – майбутній король Данії та родич княжої родини.

Зрештою, як повідомляють нам джерела, що Святослав Ігорович перший князь, який здійснив розподіл влади між своїми синами з метою уникнення міжусобиць. Відтак київський престол отримав старший брат –

¹ Щорда О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Вип. 66. С. 21-22.

² Андрощук Ф. Нормани та слов'яни у Подесенні. (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 32.

Ярополк, Олег став правити в Деревлянській землі, а Володимир – у Новгороді. Проте злагода між ними тривала недовго і вже у 977 р. між Ярополком і Олегом виник конфлікт, приводом для якого стала загибель Люта, сина воєводи Свенельда, після чого Ярополк разом із воєводою виступив проти князя Олега, який в результаті сутички загинув¹. Цікавим є те, що існує версія того, що воєвода Свенельд, ймовірно, мав скандинавське походження та міг очолювати загін варязьких дружинників. Однак, остаточних підтверджень цьому немає.

Відтак, дізнавшись про смерть Олега, князь Володимир, згідно зі «Літописом руським», утік «за море», що найімовірніше до Швеції, де він найняв військо². Адже у літописі є згадка: «...Володимир, почувши в Новгороді, що Ярополк убив Олега, дуже злякався і втік за море, а Ярополк посадив посадника свого в Новгороді і став один володіти Русю....»³. Повернувшись із варягами (шведами, норвежцями) в 980 р., він розпочав боротьбу за владу.

Спочатку Володимир виступив проти полоцького князя Рогволода, а згодом – проти Ярополка⁴. Як свідчить літопис: «І прийшов Володимир на Київ із військом великим... І не зміг Ярополк йому опір вчинити...»⁵. В результаті чого варяги вбили Ярополка, про що згадується у літописі: «І як тільки ввійшов у двері Ярополк, два варяги підняли його мечами під пазуху... І так був убитий Ярополк»⁶.

Цікавим є той факт, що у договорі 911 р. між Київською Руссю та Візантією діяв принцип «життя за життя», який допускав безпосередню

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С. 29.

² Там само.

³ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 26.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С. 29.

⁵ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 46.

⁶ Там само.

смертну відплату за вбивство незалежно від родинних зв'язків, що згодом заборонялося у «Руській правді»¹.

Таким чином, ці події демонструють вагому роль варязьких загонів у боротьбі за київський престол. Паралельно скандинавські саги, зокрема «Сага про Олафа сина Трюгтве»², також підтверджує присутність варягів на службі у Володимира. У ній згадується, що Олаф потрапив на Русь у дитячому віці та згодом вступив на службу до князя, отримавши титул хевдінга, після чого він брав активну участь у військових походах³. Також потрібно відмітити різницю між титулами «хевдінг» і «конунг», якщо конунга вибирали лише на час війни то хевдінг виконував свої функції весь час⁴.

Однак, як свідчать джерела, що після утвердження своєї влади у Києві Володимир зіткнувся з проблемою утримання численного варязького війська. Адже як передає нам літопис, найманці почали ставити вимоги князю: «...Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти откуп із них по дві гривні з чоловіка». І мовив їм Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни збируть». І ждали вони місяць, і не дав він їм, і сказали варяги: « обдурив ти нас. Так що покажи нам путь у греки». І він сказав їм ідіте...»⁵. В результаті чого, було проведено військову реформу, яка ліквідувала племінні збройні формування та зменшила кількість найманих військових та запроваджено загальнодержавну систему оборони з феодалною організацією війська.

¹ Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Уклад. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 18.04.2026).

² Сага об Олаве сыне Трюгтви / С. Стурлусон // В кн. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 88-148. 691с.

³ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 -70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 156.

⁴ Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_Rus (дата звернення: 29.02.2026).

⁵ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 49.

Однак, Лев Диякон у своїй «Історії», зазначив, що князь Святослав швидше здійснив військову реформу ніж його син. Реформа передбачала відхід від традиційної опори на варязьку дружину та професійних воїнів, натомість князь наказав створити народне ополчення, залучаючи ширші верстви населення до військових дій і зовнішньої політики¹.

Існують свідчення про те, що князь відіслав 6 тис. варязьких воїнів на допомогу Візантії, які згодом залишилися на її службі². О. Пріцак посилаючись на «Історію» Георгія Кедрина, зазначив, що після цього імператор щоб віддячити руському князю, у нічний час посадив русів на кораблі, та відправив свою сестру Анну, видавши її заміж за князя Володимира. Також дослідник стверджує що подібні відомості містяться і в Ях'ї Антіохійського, який повідомляв, що нібито цей загін із шести тисяч піхотинців діяв у Малій Азії та на східних кордонах імперії близько 1000 р.³.

Зрештою, слід зазначити, що цей випадок став безпрецедентним для Візантії, адже раніше настільки великі варварські контингенти не інтегрувалися в імперське військо з таким успіхом і тривалим використанням. А це, у свою чергу, дозволило Володимирі Великому зменшити політичний вплив варягів на його князівську владу.

Однак, у 1015 р. помер Володимир Великий, після чого між його синами (за літописом у нього їх було 12) розгорнулася міжусобна війна за владу. Однак, літопис повідомляє, що ще задовго до смерті батька, Ярослав активно залучав до війська варязьких найманців. А вже після смерті Володимира Святославовича в період міжусобних війн – 1015-1019 рр., варяги залишалися основою війська Ярослава, який на той час правив

¹ Диякон Лев. История. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Москва, 2010. С. 189-215.

² Михайло Ю., Христан Н. Формування владно-політичного менталітетів київській русі на тлі прийняття християнства. *Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: зб. наук. праць*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. Т. 14. С. 260.

³ Пріцак О. Походження Русі. Київ, 2003. Т. 2. С. 164.

у Новгороді. Проте, сам Ярослав певний час не знав, що після смерті Володимира владу в Києві захопив його двоюрідний брат Святополк. Також у «Повісті временних літ», літописець Нестор зазначив, що першою жертвою князівської боротьби став ростовський князь Борис, якого вбили намовлені Святополком варяги. За тим подібна доля спіткала муромського князя Гліба¹. Про смерть їхню князю повідомила його сестра Предслава: «...прийшла йому вість із Києва од сестри його Передслави: «Отець тобі помер, а Святополк сидить у Києві, вбивши Бориса. І по Гліба він послав. І ти бережись його...»². Цей уривок підкреслює, що Святополк також розглядав інших братів як суперників у боротьбі за владу. Також описи початку протистояння князів містяться в «Еймундовій сазі», де Русь постає як розділена між синами Володимира територія: «...і ці володіння тримають тепер троє синів його... Тепер у них розлад через володіння...»³.

Зрештою, як повідомляє літопис: «І зібрав Ярослав варягів тисячу, а інших воїнів сорок тисяч, і пішов на Святополка, призвавши бога ...»⁴. Так у 1016 р. (за іншими даними у грудні 1015 р.) поблизу міста Любеч відбулася битва, у якій військо Святополка прогало, а сам він втік до Польщі. Ярослав же отримав Київський престол і утвердився на ньому як князь Київський і Новгородський. Хоча, як виявилось, то була ще не остаточна перемога⁵.

У 1018 р. відбулася чергова битва між Святополком та Ярославом, однак цього разу, Святополк мав підтримку з боку польського короля Болеслава, що також згадується у літописі: «...Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава... і стали [війська] обаполи ріки

¹ Зелений В. битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 54-60.

² Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 58.

³ Еймундова сага. Пер. и прим. О. И. Сенковского. СПб., 1858. Т. 5.

⁴ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 59.

⁵ Зелений В. Битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 56.

Бугу... І сказав Болеслав до дружини своєї: «Якщо вам од сього глузування не прикро, я один погину!»... і переміг Болеслав Ярослава...»¹. В результаті чого той розгромив військо Ярослава на річці Буг і знову оволодів Києвом. Зазначимо, що сучасні дослідники вважають, що битва відбулася на Західному Бугу поблизу давнього міста Велинь (нині район села Городок у Польщі)².

Після поразки Ярослав утік до Новгороду й навіть збирався вирушити «за море», але новгородці завадили: «...порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можемо іще битись за тебе...». Вони організували збір коштів на військо: «з мужа – 4 куни, а з старост – по десять гривень, а з бояр – по вісімдесят гривень. І привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих...»³. Зібравши сили, у 1017 р. Ярослав знову рушив на Київ⁴, де «...сталася січа люта... і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік»⁵.

Існує думка, що під час втечі Святополка могли вбити норманські найманці (про це згадує «Еймундова сага»). Таким чином, смерть Святополка завершила перший етап міжусобної боротьби перемогою Ярослава Мудрого. З одного боку, маємо можливість стверджувати, що важливу роль у цих подіях відігравали саме варязькі дружини, які власне становили основу його війська⁶. З іншого, матеріали археологічних досліджень польського археолога К. Яжджевського свідчать про те, що влітку 1018 р. велика кількість слов'яно-варязької знаті переселилася з Русі

¹ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 82.

² Криворучко О. І. Дискусійні аспекти боротьби Ярослава Володимировича за Київський стіл. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер. Історія: Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 15. С. 12.

³ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 83.

⁴ Зелений В. Битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 56.

⁵ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 62.

⁶ Зелений В. Битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 56.

у Польщу¹. Відповідно, тривала рівновага сил, виснажливі війни між сусідами внаслідок цієї рівноваги зумовлювали запрошення позаплемінних дружин.

Попри перемогу, Ярослав залишався в Новгороді й керував Києвом через посадників. Однак, невдовзі виник новий конфлікт із тмутараканським князем Мстиславом, який прагнув частки спадщини. Коли Мстислав захопив Чернігів (1023 р.), князь Ярослав знову звернувся до варягів: «...І послав Ярослав [послів] за море по варягів, і прийшов [князь] Якун...»².

Вирішальна битва відбулася у 1024 р. біля Листвена, яку літопис описує як нічний бій під час грози: «...І настала ніч... і громи, і блискавка... І сказав Мстислав: «Підемо на них»». Спершу билися варяги із сіверянами: «...трудилися варяги, рубаючи сіверян...», але згодом Мстислав ударив основними силами й розгромив військо Ярослава. Після бою він сказав: «...се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла...»³. Втім, Мстислав запропонував мир: «...Сиди ти на столі своїм у Києві... а мені хай буде ся сторона», але Ярослав спершу не погодився й відступив до Новгорода, після чого частина варягів відбула «за море». Зрештою, лише через кілька років, у 1026 р., брати уклали мир: «...І розділили вони по Дніпру Руську землю... і була тиша велика в землі Руській»⁴. У результаті сформувався своєрідний дуумвірат: Ярослав княжив у Києві, а Мстислав – у Чернігові, що тривало до смерті Мстислава у 1036 р.⁵.

¹ Jażdżewski K. Okresy w archeologii. Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych / red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński. Wrocław, 1968. T. 3: L–O, cz. II: N–O. S. 468-470.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 63-64.

³ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 86.

⁴ Там само. С. 86.

⁵ Зелений В. Битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 58.

Таким чином, аналіз писемних джерел та наукових праць, дозволив нам дійти висновку, що найманці «за моря» – варяги відігравали важливу й системну роль у міжусобних князівських війнах за владу на Русі наприк. X – на поч. XI ст. Також, судячи зі писемних згадок, які містяться у «Літописі руському» та «Повісті временних літ», варяги були не просто найманцями, а ключовою військовою силою, яка часто визначала результат протистоянь.

Однак, варто слід розуміти, що подекуди залежність від варязького війська мала інші наслідки для самих князів. Попри те, що найманці забезпечували перемоги, їхня постійна присутність залежала від виплат, а це створювало політичні ризики. Тож, на нашу думку, присутність значної кількості варязьких дружин на території Русі наприкін. X – поч. XI ст. підтверджують як писемні так і археологічні дані, однак, варто об'єктивно оцінювати усі фактори їхнього впливу. Адже варяги були також своєрідним каталізатором міжусобиць, який значно посилюював конфлікти, проте водночас вони сприяли розвитку військової організації та зміцненню князівської влади.

2.3. Зовнішньополітичні військові походи Київської Русі за участю варяг та їхнє історичне значення.

Важливий етап для міжнародного визнання Київської Русі становили зовнішньополітичні військові походи, які організовувалися руськими князями та їхньою дружиною. У лавах якої важливу роль відігравали варязькі дружинники, які згодом були інтегровані у політичну та військову систему Русі та сприяли формуванню міжнародного авторитету держави.

Так, ще за часів Олега (882-912 рр.), який проводив політику об'єднання слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи шляхом воєнних походів на Візантію, Каспійське узбережжя, Закавказзя, наявність

значного військового супроводу було цілком виправдане: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і древлян. і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, що служили їм тлумачами. Ці всі звалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він у 907 р. до Цесарограда (Константинополя)»¹.

Після чого, як стверджує О. Головка, князь Олег розпорядився в знак вдячності за прихід до влади, сплачувати данину варягам, із цього часу і до смерті Ярослава Володимировича. Однак, впродовж X ст. варяги поступово втрачають провідні позиції на Русі, а за правління Володимира та Ярослава перетворюються переважно на найманців, хоча окремі з них (Свенельд, Асмуд, згодом Еймунд, Гаральд) продовжували обіймати високі щаблі в політичній і військовій ієрархії².

Згодом у «Повісті временних літ», за військовою допомогою до варягів, в якості найманців звернувся князь Ігор, який після невдалого походу на Візантію у 941 р., з метою організації нового походу «...посилає по варяги за море...»³. Описуючи події походу 944 р., Нестор літописець вперше розділяє військові загони дружини, на загони варягів та русичів: «...Ігор зібрав багато воїв: варяги, і русь, і поляни, і словіни, і кривичі, і печенігів найняв...»⁴. При цьому, згідно зі сучасними дослідженнями, масове проникнення норманів на терени Київської Русі відбувалося з

¹Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 18.03.2026).

² Головка О. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. Історичні зошити. Київ: Національна академія наук України, 1994. С. 15. 3

³Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 21.03.2026).

⁴Там само.

середини X ст. внаслідок участі численних загонів варягів-скандинавів у русько-хозарських та русько-візантійських війнах 964-972 рр.¹

Арабський географ Ібн Хаукаль у своїй праці «Книга картини землі»² також засвідчив опосередковану участь варягів у хозарській кампанії Святослава Ігоровича 964-966 рр.. Під час опису руйнування міст хозарів, він зазначив, що після переможного східного походу військо русичів розділилося на дві частини: один корпус вирушив у похід на Візантію, а другий – пішов походом на Андалусію³. Це важливе свідчення масової присутності норманів у східному поході Святослава, які і раніше здійснювали морські походи на Піренейський півострів, описується також і в руських та візантійських літописах⁴.

Також, як ми уже згадували вище, напр. X – на поч. XI ст. варязькі найманці брали активно участь у міжусобних війнах, в той же час вони брали у зовнішньополітичних військових походах князів.

Згідно з літописом, після утвердження на князівському престолі (980 р.), князь Володимир у 981 р. вирушає у похід на Польщу, однак літописець не надає жодних відомостей про склад війська, що брало в ньому участь: «...Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишель, Червен та інші гради, які і до сьогодні є під Руссю...»⁵. Однак, окремі дослідники припускають, що в цьому поході могли брати участь не лише руські дружинники, а й норманський контингент. Існує також думка, що останнім, імовірно, керував уже згаданий Олаф Трюгве⁶.

¹ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 - 70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 154.

² Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-Ард». Ч. 1. Картина земли. Джурджан. Море ал-Хазар. Перевод. Ш. Камолиддина. Bergisch Gladbach: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. 188 с.

³ Там само. С. 24.

⁴ Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 - 70 рр. X століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 150.

⁵ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 49.

⁶ Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. С. 83.

У 983 р. серія західних походів князя Володимира продовжується, цього разу він виступає проти балтського племені ятвягів. Упродовж X-XIII ст. відбулася низка русько-ятвязьких воєн, однак у джерелах не згадуються конкретної інформації про склад війська князя. При цьому, є деякі підстави вважати, що в поході могла брати участь і варязька дружина, оскільки відомо про перебування норманів на Русі в цей період.

Після успішного повернення до Києва, за свідченнями Нестора, було принесено жертву язичницьким богам: «...Мечем жереб на отрока і дівицю, на кого впаде, того і заріжемо в жертву богам...»¹. Жереб випав на «варяга», який раніше прибув із Константинополя. Це свідчить про присутність варягів на території Русі як у складі війська, так і поза ним.

Хоча літописець подає відомості про походи доволі стисло, не уточнюючи чисельність і етнічний склад дружини, можна припустити, що норманські воїни або вихідці з них брали участь у цих військових кампаніях. Однак, дане джерело має важливе значення, оскільки підтверджує постійну присутність норманських найманців у Давньоруській державі як у період міжусобних конфліктів, так і за правління Володимира Великого.

Зрештою, за свідченнями писемних та археологічних джерел Ярослав Мудрий вважається останнім київським князем, який активно залучав варязькі загони у внутрішньополітичній та зовнішній боротьбі. Присутність іноземних дружин у Новгороді підтверджують також скандинавські саги, які служили за платню. Їх очолювали представники знаті — конунги, зокрема Якун, якого ототожнюють із норвезьким правителем. Хоча джерела також повідомляють, що впродовж X-XI ст. у Новгороді перебували й інші конунги: Олаф Трюггвасон, Олаф

¹ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. С. 49.

Харальдссон, Магнус Олавссон і Харальд Сигурдарссон, які проживали там зі своїми дружинами та окремими дворами¹.

Наявність варязького елемента за часів Ярослава мудрого підтверджується археологічно. Адже варязькі поховання були характерними до верхньої межі XII ст., коли Русь остаточно визначилася з кордонами. До цього часу найдовше вони залишаються на території Чернігівщини та Звенигорода-Галицького, потім варязькі поховання були замінені слов'янськими². Однак, після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) кількість варязьких найманців значно зменшується, принаймні про їхню активну участь у війську синів Ярослава, джерела опускають.

Зрештою, слід сказати, що норманський вплив був відчутним, однак не визначальним ані у військовій сфері, ані в процесі формування Давньоруської держави. Натомість варязька присутність сприяла симбіозу руської та скандинавських культур, у межах якого складалася самобутня дружинна культура, що поєднувала місцеві традиції із запозиченнями – зокрема у тактиці, озброєнні та окремих регіональних практиках.

При цьому, варто зазначити, що у під час становлення Київської Русі у європейський політичний простір, варязька дружина була не лише допоміжною силою, а важливим елементом військової могутності держави. Адже руські літописи та скандинавські саги підтверджують, що хоробрі варязькі найманці брали участь у ключових кампаніях – від походів на Візантію та Хозарський каганат до західних експансій, сприяючи розширенню політичного впливу Русі та її інтеграції в міжнародний простір.

¹ Зелений В. Битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 56.

² Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі XI–XIV ст. Дис. на здоб. наук. ст. канд. Іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України. Старобільськ, 2018. С. 70.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного дослідження ролі варягів у формуванні державності Київської Русі в політичному та військовому аспектах, автору дипломного дослідження вдалося дійти наступних висновків:

На сучасному етапі розвитку історичної думки українські історики відкидають радикальні положення норманської чи пантюркської теорії, які

ґрунтуються на зовнішньому походженні Русі. Натомість вони переконані, що державність є результатом тривалої внутрішньої соціокультурної та економічної еволюції слов'янських племен, а не явищем, яке може бути привнесене ззовні. Проте присутність скандинавського елементу у складі правлячої династії та дружини (війська князя) є незаперечним фактом, який підтверджується численними джерелами.

Встановлено, що у XVII ст. у шведській історіографії (П. Петрей) виникла норманська теорія походження Русі, яка була своєрідним інструментом політичного обґрунтування територіальних претензій Швеції. Після чого, зусиллями німецьких академіків Г. Байєра, Г. Міллера та А. Шльоцера у XVIII ст., вона була трансформована у фундаментальну наукову доктрину, у якій стверджувалося, що саме скандинавські народи, в тому числі варяги, сформували державні структури у східних слов'ян у IX ст. За основу її трактування було взято літописну легенду Нестора Літописця про «Покликання варягів» (862 р.).

Відтак, поява цієї концепції дала поштовх до нових досліджень, унаслідок чого впродовж XX-XXI ст. в українській історіографії сформувалося коло дослідників, які критично ставилися до норманської концепції. Зокрема М. Грушевський, І. Крип'якевич, П. Толочко, В. Баран, М. Брайчевський), які у своїх працях наголошували на автохтонності слов'янського державотворення. Водночас, слід зазначити, що більшість дослідників не заперечували факт щодо участі варягів у внутрішніх соціально-політичних процесах.

Також, на основі власного аналізу писемних джерел (літописи Нестора і Сильвестра, скандинавські саги, візантійські хроніки, «Слово про закон і благодать» Іларіона), ми з'ясували, що існує певна суперечливість наративів. Зрештою, сучасні дослідники (О. Толочко, В. Баран, П. Соєр), наголошують, що літописні оповіді IX ст. були написані значно пізніше, а через то, що вони не мають попередніх писемних підтверджень, вони

можуть мати легендарний характер. Однак, щодо присутності варязького контингенту свідчать археологічні знахідки, які були виявлені під час досліджень поховань в Шестовиці та Гньоздовських курганів, в яких виявлено фрагменти шоломів, уламки мечів та фібул, які мали скандинавське походження. У своїх працях О. Пріцак та Ф. Андрощук демонструють археологічні дані, які повністю підтверджують реальну присутність варягів на території Київської Русі уже в IX ст., але вони не підтверджують їх значний вплив на утворення державних інституцій, так як знахідки саме цього періоду мають поодинокий характер. Однак, дослідники цілком переконані, знайдені артефакти належали варязьким військовим, купцям, ремісникам, які в подальшому були інтегровані в місцеве середовище передусім як військово-торговельна еліта.

Завдяки аналізу праць М. Грушевського, В. Барана та М. Брайчевського, встановлено, що внутрішні передумови державності і розвиток племінних княжінь, сформувалися задовго до приходу Рюриковичів. А це дозволило нам переконатися в тому, що процес державотворення у східнослов'янських народів, які проживали на території Русі мав глибоке місцеве підґрунття. Таким чином, це дозволило підтвердити гіпотезу сучасних дослідників, в тому числі й нашу, що участь норманів у формуванні політичної структури Русі слід розглядати як «каталізатора» уже наявних процесів. Адже варяги VIII –поч. IX ст. виступали як військові найманці та транзитні торговці на шляху «Із варяг у греки», а лише з часом їм вдалося отримати владу в ключових центрах (Ладога, Новгород, Київ), які були політично нестабільними, через що, як стверджують сучасні дослідники (В. Баран та А. Настюк), місцева знать Києва намагалася проводити політику приведення до влади правителя, який відстоював саме інтереси Києва та очолює процес консолідації слов'янських земель.

Доведено, що поселившись на території Київської Русі, норманська еліта дуже швидко асимілювалась, втрачаючи етнічну відокремленість. Водночас, вона перебирала місцеві звичаї, традиції та релігію та збагачувала руську культуру новими елементами, підтвердженням цьому є археологічні знахідки, знайдених поховань на території Тернопільщини.

Як засвідчують писемні та і археологічні дані, варяги виступали здебільшого як професійні найманці, з якими підписувався договір «ряд», який регулював їхню діяльність. На основі аналізу джерел, також було з'ясовано, що до XI ст. варяги були важливою частиною військово-політичної системи Русі, яка успішно інтегрувалася в князівську дружину, тобто в уже добре сформовану військову систему.

Вважаємо, що така присутність варягів сприяла розширенню військово-політичних контактів Русі зі скандинавським світом, тоді як деякі дослідники, наприклад Л. Войтович, наголошує на їхній ролі у формуванні дружинної еліти. Водночас сучасні археологічні дослідження свідчать про те, що варяги не здійснили кардинальних змін у військовій технології Русі. Тим самим це дозволяє стверджувати, що характер впливу варягів на військову справу князівства був здебільшого еволюційний, а ніж революційний.

Також доведено, що варязькі загони відігравали важливу роль у міжкнязівській боротьбі кінця X – поч. XI ст., виступаючи як мобільна й професійна військова сила, яка здатна впливати на результати політичних конфліктів. Відповідно, на тлі політичної нестабільності, варязький елемент значно активізувався, так як князі постійно були змушені звертатися до найманців. Підтвердженнями цьому є як літописні згадки («Літописа Руського»), так і сюжети скандинавських саг, зокрема саги «Прядь про Еймунда», що дозволяє зіставити різні традиції джерел. Однак, ця залежність від найманців також створювала ризики для князівської

влади, що зумовило поступове обмеження їхнього впливу та трансформацію військової організації.

При цьому, з'ясовано, що активна участь варязьких найманців відбувалася не тільки у внутрішньополітичних процесах, а й зовнішніх. Наприклад, під час походів князів (Олега, Ігоря, Святослава, Володимира та Ярослава Мудрого) на території інших держав та князівств, що також підтверджується літописними свідченням та згадками візантійських та арабських авторів. Разом із тим, як підкреслює більшість сучасних дослідників, варяги виконували функції професійного військового контингенту і не визначали стратегічного характеру зовнішньої політики держави, водночас вони значно посилювали її вплив на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Іларіон Київський «Слово про закон і благодать». [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm> (дата звернення 27.10.2025).
2. Кесарійський Прокопій Війни з готами. [Електронний ресурс]. URL: <https://ibib.ltd.ua/voynyi-gotami-prokopiya.html> (28.10.2025).
3. Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро, 1989. 591 с.
4. Новгородський перший літопис. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg.htm> (дата звернення: 28.10.2025).
5. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.
6. Повість временних літ. За Лаврентіївським списком. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/pvllavr/pvllavr.htm> (дата звернення: 18.03.2026).
7. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Уклад. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 18.04.2026).
8. Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr62.htm> (дата звернення: 28.10.2025).
9. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl01.htm> (дата звернення: 28.10.2025).

10. Диакон Лев. История. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т. II: Византийские источники. Москва, 2010. С. 189-215.

11. Ерлезунда П. П. История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г., пер. с нем. А. Шемякина. Москва: 1867. 502 с.

12. Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-Ард». Ч. 1. Картина земли. Джурджан. Море ал-Хазар. Перевод. Ш. Камолиддина. Bergisch Gladbach: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. 188 с.

13. Эймундова сага. Пер. и прим. О. И. Сенковского. СПб., 1858. Т. 5.]

14. Сага об Олаве сыне Трюгви / С. Стурлусон. В кн. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 88-148. 691 с.

15. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь Том 1. Текст / В. М. Истрин Москва: Книга по Требованию, 2015. 633 с.

16. The Danish History, Books I-IX by Saxo Grammaticus, Gesta Danorum («Saxo the Learned») fl. Late 12th - Early 13th Century A.D.; transl. O. Elton. London : Norroena Society, 1905. 2 vol. 344 p.

17. Андросчук Ф. Нормани та слов'яни у Подесенні. (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ: ВПЦ Київський університет, 1999. 145 с.

18. Андросчук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ: Видавництво «Laurus», 2022. 212 с.

19. Баран В.Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 260 с.
20. Баран В. Етногенез українського народу. Київ, 2007. 148 с.
21. Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. Київ, 2012. 108 с.
22. Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. «Істину встановлює суд історії». *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 82-101.
23. Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив і сестра їх Либідь та пракорені українського народу. Київ: ТОВ «АтлантЮЕмСІ», 2007. 64 с.
24. Бережинський В.Г. Варязький вплив на формування збройової культури Київської Русі. *Проблеми і задачі воєнної історії в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-практичної конференції м. Київ 27-28 січня 1998 року*. Київ, 1998. С. 83-92.
25. Бережинський В.Г. Збройова культура Київської Русі та скандинавські запозичення. *Збірник наукових праць ВГІ НАОУ*. 1999. № 2. С. 12-17.
26. Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України*. Київ, 2014. С. 7-25.
27. Бондаренко А. Взаємовпливи між норманськими та слов'янськими військовими традиціями. «Воїни у вовчих шкурах» у війську Київської Русі в період великих війн 60 – 70 рр. Х століття. *Українознавство. Військова історія*. 2020. Вип. 2(75). С. 146-157.
28. Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. *Історична думка в Київській Русі*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т.1. 720 с.
29. Брайчевський М. Літопис Аскольда. Київ, 2001. 128 с.
30. Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. *Продовження дискусії на межі ХХ– ХХІ століть. Україна: культурна*

спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 166-167.

31. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с.

32. Дедюхина В. С. Фибулы скандинавского типа // Труды Государственного Исторического музея. 1967. Вып. 43. С. 207-208.

33. Головка О. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. Історичні зошити. Київ: Національна академія наук України, 1994. 30 с.

34. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.

35. Єпішенков К. Проблема походження києво-руської держави в українознавчих дослідженнях Володимира Барана. *Українознавчий альманах*. 2025. Вип. 36. С. 67-72.

36. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. 416 с.

37. Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка. Т. 205 : У пошуках історичної правди = In Search of Historical Truth : зб. на пошану Миколи Чубатого, 1889-1975 / ред.: Г. Лужницький, Я. Падох. Нью-Йорк [та ін.]: [б.в.]. 1987. XXXII, 548 с.

38. Зелений В. битва при Листвені (1024 р.) та її сучасні уроки. *Актуальні питання гуманітарних наук. Історія*. 2023. Вип. 64. Т. 3. С. 54-60.

39. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів; упоряд. Б. З. Якимович; 4-те вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. 712 с.

40. Кириленко С. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. Вип. 87. №7. С. 4-23.

41. Ковальчук Ю. Інтерпретація літературних джерел в оповіданні «Аскольдова могила» збірки «Легенди старокиївські» Наталени Королеви. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 28. Т. 2. С. 32-36.

42. Костомаров Н. Начало единого государства в Древней Руси. 1860. [Електронний ресурс]. URL: <https://bookchain.ai/read/kostomarov-ni-2/nachalo-edinoderaviya-v-drevney-rusi> (дата звернення: 25.10.2025).

43. Котляр М. Київські князі Кий та Аскольд. *Воєнна історія*. 2002. [Електронний ресурс]. URL: https://warhistory.ukrlife.org/1_02_10.htm (дата звернення: 20.10.2025).

44. Криворучко О. І. Дискусійні аспекти боротьби Ярослава Володимировича за Київський стіл. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: «Історія»*. 2009. Вип.15. С. 9-14.

45. Ластовський Г. А. Гнездово і Смоленск в кінці IX–X вв.: на шляху до Смоленського князівства. *Історична і соціально-освітня думка*. 2017. Т. 9. № 4. Ч. 2. С. 48-52.

46. Луговий О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст.. *Дриновський збірник*. 2008. Т. II. С. 108-114.

47. Михайло Ю., Христан Н. Формування владно-політичного менталітетув київській русі на тлі прийняття християнства. *Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: зб. наук. праць*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. Т. 14. С. 254-274.

48. Михальченко М., Дашутін Г. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях. *Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи. Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 3-9.

49. Мицько І. Чоловіки княгині Ольги Олегівни. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2013. Вип. 47 : Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. С. 226-231.

50. Мозговий І. Норманська теорія: витоки й значення. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18-19 квітня 2019 року)*. Суми, 2019. С. 257-263.

51. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. 429 с.

52. Миллер Г. Ф. О народах издревле в России обитавших / Перев. с нем. И. Долинским. Санкт-Петербург: Академии наук, 1773. 132 с.

53. Мошин В. А. Варяго-русский вопрос. *Варяго-русский вопрос в историографии / под ред. В. В. Фомина*. Москва, 2010. С. 5-82.

54. Настюк А.А. Вплив та зацікавленість київських еліт в процесі приходу та утримання влади Олегом і Ольгою в Київській Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 4(51). С. 12-19.

55. Ніколаєнко Т. Соціально-правовий статус княжої дружини періоду Київської Русі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. №1. С. 278-284.

56. Новаченко Т. Становлення авторитету правителів Київської Русі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. №8. С. 1-5.

57. Печенюк І. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська. *Воєнна історія*. 2003. №2. [Електронний ресурс]. URL: http://warhistory.ukrlife.org/2_03_10.htm (дата звернення: 19.03.2026).

58. Печенюк І. С. Зброярська справа давньої русі як джерело при вивченні історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки: збірник*

наукових праць. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2007. Вип. 10. С. 11-25.

59. Половинська В. В. Яріцлейв: постать Ярослава Мудрого на скандинавському тлі»: монографія. Київ, 2018. 273 с.

60. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / Відп. ред. О. Мишанич; Ред. кол.: О. Пріцак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ: Вид-во «Обереги», 2003. 1306 с.

61. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг); у 2 т. (перек. О. Буценко та Ю. Олійника). Київ: Обереги, 1997. С. 71. 1080 с.

62. Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі XI–XIV ст. Дис. на здоб. наук. ст. канд. Іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України. Старобільськ, 2018. 313 с.

63. Смолічев П. І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історикокраснавчої секції*. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 56-64.

64. Субтельний О.М. Україна: Історія: Т. 2.: XI-XIII ст. Київ: Либідь, 1991. 508 с.

65. Самоквасов Д. Я. Сѣверянская земля и сѣверяне по городищам и могилам. Москва, 1908. 123 с.

66. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Київ: Перун, 1996. 496 с.

67. Токарчук О. О. Скандинавська Русь – Гардарикі. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : збірник матеріалів XIII та XIV Всеукраїнських студентських археологічних конференцій*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2026. С. 72-76.

68. Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст.. *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 28-41.

69. Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*. Київ: В-во «Наукова думка», 2007.

70. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки. Львів, 1919. 186 с.

71. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осердя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення). *Українознавство*. Київ, 2003. №2-3. С. 261-270.

72. Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI століть. Київ, 2011. 142 с.

73. Хведченя С. «Шлях із варягів у греки»: історико-географічний аспект. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2011. Вип. 19. С. 148-168.

74. Шлёцер А. Л. Нестор : Русские летописи на древнеславянском языке; пер. с нем. Дм. Языков. СПб.: Императорская типография, 1819. 708 с.

75. Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 115-139.

76. Щорда О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Вип. 66. С. 9-27.

77. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
78. Abrams L. Diaspora and identity in the Viking age. *Early Medieval Europe*. 2012. № 20 (1). P. 17-38.
79. Jackson T. N. Eastern Europe in Icelandic Sagas. Chapter 7: Hólmgarðr (Novgorod) and Kænugarðr (Kiev). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. P.71-84. 216 p.
80. Jażdżewski K. Okresy w archeologii. Słownik starożytności słowiańskich. *Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych* / red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński. Wrocław, 1968. T. 3: L–O, cz. II: N–O. S. 468-470.
81. Roesdahl E. The Vikings. London : Penguin books, 1987. 323 p.
82. Sawyer P. The Oxford illustrated history of the Vikings. Oxford : Oxford University Press, 1997. 320 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта знахідок ранньоскандинавських старожитностей і пов'язаних з ними пам'яток Північної Європи

Джерело: Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ : Видавництво «Laurus», 2022. С. 55. 212 с.

Додаток Б
Гньоздовські кургани

Джерело: Поселення вікінгів. Гньоздовські кургани. [Електронний ресурс]. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8

(дата звернення: 22.12.2025).

Додаток В.

Щолом із кургану Чорна Могила

Джерело: Сім варязьких знахідок в Україні. Локальна історія. [Електронний ресурс]. URL <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sim-variazkikh-znakhidok-v-ukrayini/> 9дата звернення: 18.04.2026).

